

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՀԱՅ-ԲԻԻԶԱՆ-ԴԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Է ԴԱՐԻ ԿԷՍԵՐԻՆ ԵՒ ՉՈՒԱՐԹՆՈՑԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Վաղարշապատի մօտ, Քաղաքուղաշտի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կամ Չուարթնոց կոչուած վաղմիջնադարեան ճարտարապետութեան գլուխգործոցի կառուցումն աւանդաբար վերագրուած է 642/644-652/653 թուականներին¹: Նրա օծումը կապուած է քիւզանդական կայսր Կոստանդ Բ-ի (Կոստաս, Կոստանդինոս) դէպի Հայաստան կատարած՝ Սեբիոս պատմիչի կողմից նկարագրուած 652-653 թթ. արշաւանքի ժամանակի հետ²: Առաւել ուշադիր ուսումնասիրողների կողմից անմկատ չի մնացել նաեւ այն փաստը, որ նոյն պատմիչի տեղեկութիւնների համաձայն՝ Չուարթնոցի կառուցումն այդ արշաւանքի օրերին չէր կարող աւարտուած լինել (Սեբիոսը յայտնում է, որ Հայոց իշխան Թէոդորոս Ռշտունու վախճանութեան յետոյ Տայքից Այրարատ վերադառնալով, այսինքն՝ 657-658 թթ., Ներսէս Շինող կաթողիկոսը դեռ ջանում էր աւարտել տաճարի շինարարութիւնը), ուստի նրանք Չուարթնոցի օծումը թուագրում են յաջորդ տասնամեակի սկզբներով (ըստ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի՝ 661 թ.)³:

Ժամանակին մենք «Հայաստանը եւ Քրիստոնեայ Արեւելքը» միջազգային գիտաժողովում (1998 թ. սեպտեմբեր) ներկայացրած «Չուարթնոցի տաճարի օծման թուականը» գեկուցման մէջ, Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում պահպանուած տեղեկութիւնների քննութեամբ ճշգրտել ենք եկեղեցու նաւակատիքի ժամանակը՝ 660 թ. գարուն⁴: Աշխատանքն այդ ժամանակ չտպագրուեց, միւս կողմից, հետագայ պրպատումներից պարզ դարձաւ, որ խղիւրների ուշադիր քննութիւնը ստիպում է վերանայել նաեւ Չուարթնոցի շինարարութեան սկզբի ժամանակի մասին աւանդական պատկերացումները: Ստորեւ կը վարձենք ներկայացնել առկայ սկզբնաղբիւրների ժամանակագրական տեղեկութիւնների մանրակրկիտ վերլուծութիւնը:

Կոստանդ Բ կայսեր (641/642-668)՝ Չուարթնոցի նաւակատիքին մասնակցելու մասին վկայութիւնը պահպանուել է Ժ դարի վերջի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» երկի երրորդ

գրքի ժեզ գլխում: Ամբողջական հատուածը հետեւեալն է. «Իսկ Կոստաս՝ սորին [*bclr* նորին]՝ որդի՝ ամս ԻԹ...: Եւ ի [*acl չիք* ի] նորին ժԹ ամին [*clr չիք* ամին] մստի կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս՝ ամս Ի. եւ հայ թուականն [*bclr* քին] *ՃԺ եւ մին էր*: Սա էր *հայրագիր* նորին Կոստանդինի [*a* Կոստանդինի] եւ *զանձիւք նորա* շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հաստից ի Քաղաքիղաշտի⁶ զՍուրբն Գրիգոր. եւ ի մասկատիս կոչեաց զբազաւորն Հոռոմոց, ընդ՝ որ յաւեժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն զնալ զկնի իւր [*bclr* թագաւորին *փիս* իւր], զի զոյնմածեւն յարմարեսցէ ի պաղատանն: Եւ ոչ ժամանեալ զաղատոսն՝ ի ճանապարհին վախճանիւր [*bclr* վախճանի]»⁸:

Չմայած բերուած հատուածում մի քանի ժամանակագրական տուեալներ իբրեւ ակնյայտ սխալներ են ներկայանում, մասնատրապէս՝ Կոստասի 19-րդ տարում (659-660), Հայոց ՃԺԱ թուականին (662-663) Ներսէս Գ Տայեցու (641-661/2) կաթողիկոսանալը, սակայն աղբիւրագիտական ճշգրտումներից յետոյ (տե՛ս ստորեւ) պարզ է դառնում, որ Ժ - դարում Մովսէս Դասխտուրանցու ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբիւրը եզակի տեղեկութիւններ է պարունակել մեզ հետաքրքրող խնդիրների մասին: Տեղին յիշենք, որ, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել մեր աշխատանքներում, ՊԱ Գ գրքի ժամանակագրական տեղեկութիւններ պարունակող գլուխների մեծ մասը յսնգում է հայ պատմիչի օգտագործած մի գրաւոր սկզբնաղբիւրի (այն պայմանականօրէն անուանել ենք «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագիրք»), որի բովանդակութեան առանցքային մասը Մովսէս Դասխտուրանցին արտագրել է իր երկի եզրափակչի գլխում (Դ.իգ)՝ հաւանաբար հէնց աղբիւրին յանգող «Անուանք հայրապետացն Աղուանից. ամք եւ գործք նոցին» գլխագրի տակ. սակայն, միաժամանակ, նրա բազմաթիւ կտորներն առանձնացրել ու դասաւորել է ՊԱ նախորդող գլուխներում⁹:

Աւելացնենք, որ այդ վերականգնուող գաւազանագիրքը նաեւ Աղուանից կաթողիկոսարանում մի քանի դար շարունակ տարբեր փաստաթղթերի ու այլ գրուածքների հետ հաւաքուած յիշատակարաններից եւ կաթողիկոսների ու նրանց օրօք տեղի ունեցած ինչ-ինչ անցքերի մասին ժամանակագրական նշումներից առաջացած մի հաւաքածոյի տպաւորութիւն է թողնում (այլուր կոչուած *տոհմամատեան* կամ *քոթուկ*): Նմանատիպ երկի ամենից յայտնի օրինակը է դարի վերջին¹⁰ Յովհան Մամիկոնեանի ձեռքի տակ գտնուած Գլակայ վանքի վանահայրերին վերաբերող նիւթերի ժողովածոն է, որի մասին պատմիչն իր յիշատակարանում գրում է. «Ժամանակագրութիւնս այս սկսեալ առ սրբոյն Գրիգորով Ջննորայ Աստուոյ, *վասն որ ինչ յիւրեան տեղիսն գործեցաւ թողեալ գրով* ի նոյն եկեղեցին, հաճոյ է թուեալ եւ այլոց յետոյ զնոյն պահեալ զկարգ՝ միայն որ ինչ իշխան տանս այս առնէր քաջութիւն՝ *հորաքանիւր հայր գրեալ գիր ժամանակին թողոյր*»¹¹: Ընդ որում, ի տարբերութիւն, օ-

ըինակ. Մամիկոնեան պատմիչի՝ Մովսես Դասխուրանցին, որպես՝ կանոն, ոչ թե վերաշարադրում, այլ բառացի արտագրութեամբ է տալիս իր աղբիւրների բնագիրը. որն էապես մեծացնում է նրանց՝ իրենց ժամանակաշրջանի սկզբնաղբիւրի հաւաստութիւնը:

Արդ՝ Մովսես Դասխուրանցու երկի վերը բերուած հատուածում Ձուարթնոցի նաւակատիքի մասին եզակի վկայութիւնից առաջ հաղորդւում է, որ Ներսէս Տայեցի կաթողիկոսը կառուցեց տաճարը («գրազմապայծառ փարախն բանատը հատից ի Քաղաքիդաշտի՝ զՍուրբն Գրիգոր») Կոստանդ Բ կայսեր յատկացրած միջոցներով («գանձիւք նորա»): Կայսեր «շոալութեան» մասին այդ պնդումը, թերեւս, պէտք է գտնէ ինչ-որ մասով չափազանցուած համարել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ժամանակակից Սեբիոսն ընդհանրապէս ոչինչ չգիտի Կոստանդի մեկենասութեան վերաբերեալ: Սակայն մեզ համար տուեալ դէպքում աւելի կարեւոր է այն, որ ՊԱ սոյն դրուագը քիչ բան է տալիս Ձուարթնոցի շինարարութեան սկզբի ժամանակագրութիւնը պատկերացնելու համար: Ըստ այդմ՝ մեզ հետաքրքրող առաջին խնդրի մասին միակ աղբիւրը մնում է է դարի ականատես պատմիչ Սեբիոսի երկը:

Կոստանդ Բ կայսեր գորավար Պռոկոպի եւ Մուսիկայի միջեւ հաշտութեան պայմանագրի կնքման (պատմագրութեան մէջ թուագրւում է 650 թ.) յիշատակութիւնից յետոյ Սեբիոսը մի ամբողջ պարբերութիւն է նուիրում Ձուարթնոցի կառուցման ձեռնարկին. «Յայնմ ժամանակի, - գրում է նա, - արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն [ՏՏ կաթողիկոսն]¹² Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին՝ ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասեմ, ընդ յառաջ [ՏՏ առաջ] եղև թագատըն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի: Ըինեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն երկնատը Ձուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնատը գաւրացն: Եւ շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն, որում նուիրեացն: Ած ջուր եւ երեք զգետայն [Մ զգետայն] եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, անկեաց [Մ տնգեաց] այգիս եւ ծառատունկս. եւ շուրջանակի պատարեաց գրնակութեամբն գեղեցկաղիւր յարինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ»¹³:

Մեջբերուած պարբերութեան «Յ» սկզբնատառը (այդպէս նաեւ՝ յաջորդ պարբերութեան սկզբի «Ա»-ն) եւ մեզ հասած հնագոյն ամբողջական գրչագրում (ՄՄ; քիւ 2639), եւ ԺԺ դարի արժեքատը պատառիկի պահպանուած թերթում (երես Բ) մեծացուած ու կարմրացուած է. այսինքն, ինչպէս նկատել է երկի վերջին հրատարակիչը՝ «Մեբետսի պատմութեան» ճախնական բնագրում ... հատուածը մինչեւ պարբերութեան վերջը կազմած է եղել առանձին գլուխ, կամ էլ ընդօրինակողների կողմից ընկալուել է որպէս առանձին մաս»¹⁴: Ցաւօք, հրատարակիչներն այդ գլխի առանձնացումը չեն կատարել (ընդհանրապէս, Սեբիոսի տեղեկու-

թիւնները քննելիս ստիպուած ենք լինելու պարբերաբար անդրադառնալ ձեռագրական թէկուզ եւ սուղ միւթին. որից լուրջ շեղումները բնորոշ են բոլոր, այդ թւում եւ վերջին, քննական հրատարակութիւններին. այդ մասին մանրամասն՝ մեր յատուկ աշխատանքում¹⁵):

Չուարթնոցի շինարարութեան ձեռնարկին նուիրուած Սեբիոսի հատուածի ճշգրիտ ժամանակագրութիւնը վերականգնելը մի փոքր դժուարութիւն է առաջացնում, որը սակայն յաղթահարւում է Թէոփանէս Խոստովանողի տեղեկութիւնների օգնութեամբ: Ըստ վերջինիս՝ արաբների ռազմական ակտիւութիւնը մի քանի տապալաւ ընդմիջումից յետոյ վերսկսուեց Կոստաս կայսեր 7-րդ եւ Օսման ամիրապետի 3-րդ տարում, այսինքն՝ 647/648 թ., երբ «Մուաւիան ծովով արշաւեց Կիպրոսի վրայ». յաջորդ տարուայ (648/649) իրադարձութիւնների մէջ ժամանակագիրը նշում է Կիպրոսի գրաւումն ու ւաւերումը, իսկ կայսեր 9-րդ տարուայ համար (649/650) գրում. «Բուսուրը արաբներով արշաւեց ընդդէմ Իսաւրիայի, կոտորեց, շատերին զերեվարեց...: Կոստաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտութիւն կնքելու համար Մուաւիայի մօտ ուղարկեց: *Երկու տարի* ժամանակով հաշտութիւն կնքուեց, որի համար Մուաւիան Դամասկոսում պատանդ պահեց [կայսրեղբայր] Թէոդորոսի որդի Գրիգորիոսին»¹⁶. Սեբիոսը որոշ չափով տեղեակ է արեւմուտքում տեղի ունեցած գործողութիւններից, որոնց մասին նա գրում է նոյն տարիների հայաստանեան ռազմական իրադարձութիւնների մանրամասն նկարագրութիւնից յետոյ՝ «Իսկ որ ի կողմանսն Պաղեստինացոցն...» ռճական անցումով: Նա եւս նշում է Կիպրոսի Կոստանդիա (բնագրում՝ Կոստանդնուպոլիս) քաղաքի մօտ տեղի ունեցած «նաւամարտութեան» մասին, որտեղ արաբներն (առաջին տարին) անյաջողութեան մատնուեցին: Ապա պատմիչն անցնում է հաշտութեան բանակցութիւնների պատճառներին ու ընթացքին՝ տալով Թէոփանէսից շատ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ եւ ւարտելով պայմանագրի յիշատակութեամբ. «Արդ՝ իբրեւ ետես Պոկոպ գերամանն [*Պատառ.* գերամանն] արքունի եւ լուա բանս ի զսուրացն՝ զնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ Մաւիաս իշխան զաւրուն Իսմայելի. եւ յայտնեաց զչափ սակին եւ ասաց զսահմանն [*Պատառ.* զսահման եւ ասաց զչափն սակի *փիս* զչափ...զսահմանն] եւ առ զհաշտութիւնն [*Պատառ.* զհաշտութիւն] եւ զնաց»¹⁷:

Ինչպէս ասացինք, դրանից առաջ Սեբիոսը նկարագրում է Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական գործողութիւնները: Հատուածի սկզբի թուագրումը («Եւ ի գալ միւսում ամի [*Պատառ.* ամին] եկն զաւրն Իսմայելի յԱտրպատական եւ բաժանեցան յերիս. առաջ մի՝ յԱրարատ [*Ա. Պատառ.* յԱրարատ *փիս* յԱրարատ (*Միհրդ.* = Հ)], եւ առաջ մի՝ ի Սեպհական գնդին կողմանսն, եւ առաջ մի՝ յԱղուանս») կապւում է պատմիչի՝ նախորդ շարադրանքում տրուած ժամանակագրութեան հետ: Իսկ դա սկսւում է Կոստանդի 5-րդ տարուայ, այսինքն՝ 646 թ. յիշատա-

կուրսինից¹⁸, որի աակ Սերիտսը թուագրում է Խոսրով Օնում պատուա-
նունը կրած Մմրատ Բագրատունի Վրկանի մարգապանի (ըստ ԻԷ գլխի՝
վախճանուած 617/618 թ.) որդու՝ դեռես Հերակլ կայսեր վերջին տարի-
ներից հալածական Վարագտիրոց ասպետին ու նրա «ապստամբակից-
ներին» աֆրիկեան աքսորից ոմն Թեոդորոս նորանշանակ զօրավարի
խնդրանքով եւ կայսեր բարեհաճութեամբ վերադարձնելը («եւ հրամա-
յեաց անէ զնոսա ի քաղաքն թագաւորական... եւ անդէն կարգեաց ի
կարգն առաջի՝ *յամին հինգերորդի* թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս եւ
զՎահագնն Խորխոռունի եւ զայլ ես»)՝¹⁹: Դրանից յետոյ մինչեւ յաջորդ
թուականի յիշատակութիւնը Սերիտսը պատմում է հետեւեալ իրադար-
ձութիւնների մասին. Կոստանդի կողմից Թումաս իշխանին Հայաստան
ուղարկելը; վերջինիս եւ այստեղ «Հայոց իշխան» անուանուած Թեոդո-
րոս Ռշտունու միջեւ ծագած հակասութիւնները՝ կայսրութեան եւ այս-
տեղ «Մարաց իշխան» կոչուած Ատրպատականի Սասանեան սպահապե-
տի յարաբերութիւնների առիթով²⁰; Հայոց իշխանին ձերբակալուած
Կոստանդնուպոլիս ուղարկելը եւ կայսեր արդարացուցիչ վճիռը նրա օգ-
տին ու Թումասին անարգելով պատուագուրկ անելը; Վարագտիրոց աս-
պետի եւ Թեոդորոս Ռշտունու ջերմ հանդիպումը; կայսրութեանը ենթար-
կուելուց ըստ երեւոյթին խուսափաղ Վարագտիրոցի («Բայց ասպետ ոչ
կարաց նուաճել ընդ իշխանութեամբն Յունաց...») զաղտնի մեկնումը
հայրենի Տայք; Հայոց զօրականների ու նախարարների եւ Յունաց Թեո-
դորոս զօրավարի կողմից Ներսէս կաթողիկոսին նրա մօտ ուղարկելը;
Վարագտիրոցի համաձայնելը՝ ենթարկուելու Կոստանդ կայսեր, նրա-
նից կիրաւալադատի տիտղոսը եւ «զիշխանութիւն աշխարհին» ստանա-
լը, սակայն յանկարծակի հիւանդանալն ու վախճանուելը: Այսքանից յե-
տոյ է Սերիտսի բնագիրը յայտնում (սկսելով կարմիր գլխատառով)՝ «Եւ
յետ այսորիկ արձակեաց զԹեոդորոս Ռշտունեաց տէրն ի Հայս մեծաւ
պատուով. եւ ետ նմա զնոյն իշխանութիւն զաւրավարութեան, եթէ կամի-
ցին իշխանքն Հայոց, եւ եթէ ոչ կամիցին. եւ եկն կարգեցաւ ի նոյն իշխա-
նութեանն», ապա շարունակում. «Եւ եղեւ ի զայլ միւտում. *ամի* եկն զաւրն
Իսմայելի յԱտրպատական...»²¹:

Դժուար չէ նկատել, որ վերը թուարկուած իրադարձութիւնների
մեծ ծաւալից ելնելով՝ Սերիտսի նշած այս «միւս ամը» ճիշտ կը լինէր վե-
րագրել ոչ թէ նախորդող բնագրի վերջին թուականի (այսինքն՝ Կոստան-
դի 5-րդ տարուայ), այլ պատմիչի յիշատակած վերջին իրադարձութեան
(այն է՝ Թեոդորոսին Հայաստան ուղարկելու)՝ յաջորդ տարուան, ընդ ո-
րում՝ դրանց միջեւ ենթադրելով, գոնէ մէկ տարի ժամանակահատուած:
Այսինքն, համարելով, որ Թումաս զօրավարին Հայաստան ուղարկելուց
մինչեւ (ըստ ամենայնի՝ նրա լիազորութիւններով) Թեոդորոս Ռշտունուն
հայրենիք վերադարձնելը յայտնի իրադարձութիւնները տեղի են ունեցել
646-647 թթ., արդարացուած կը լինէր Ատրպատականից արաբական ե-

րեք գորախմբերի դէպի Այրարաա, Վասպուրական եւ Աղուանք ներխուժումը թուագրել 648-ի սկզբներով եւ ըստ այդմ կապել ոչ թէ արաբա-քիզանդական եռամեայ պատերազմի սկզբի (ըստ Թեոփանէսի՝ Մուալիայի մաւաաորմիդի Կիպրոս ներխուժելը 647-ին), այլ նրա հետագայ ծաւալման հետ:

Իր յաջորդ թուականը Սեբիտը նշում է արաբական ներխուժման ընթացքը որոշ չափով նկարագրելուց յետոյ: Նա յայտնում է, որ «որք ի կողմանս Սեպիական գնդին՝ արշաւեալ սփռեցան [*Պատառ. սփռան*], եւ [*Պատառ. չիք* եւ] հաբեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի՝ առին զաւար եւ զգերութիւն», ճակատամարտեցին Հէրեան բերդի դէմ, սակայն չկարողացան գրաւել այն²², ճիշտ այդպէս անյաջողութեան մատնուեցին Որդսպու ամրոցի մօտ, որից յետոյ շրջապատեցին Արծափի բերդը (Կողովիտ գաւառում, նրա Դարայնք կենտրոնից ոչ հեռու): Վերջապէս, շարադրելով այդ բերդի պաշտպանութեան մանրամասները՝ պատմիչը նշում է նրա անկման ճշգրիտ օրը (ընդ որում Ա-ում մախադասութիւնն սկսւում է կարմիր գլխատառով²³, իսկ Թ. Սիւրդատեանցը նրանով է սկսել իր բնագրի հերթական գլուխը). «Եւ եղև յամին *երկրորդի* [այսպէս մեզ հասած ձեռագրերում - Ա Յ.] Կոստանդինի, յամսեանն հռոմի, որ ար Ի Գ էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի, ընդ առաւաւտս, ճչեցին Իսմայելացիքն ի բերդին...»²⁴: Սակայն արաբների յաջողութիւնն ի վերջոյ վերածուեց խաշոր պարտութեան. գերիների բազմութեամբ Արծափից հեռացող 3000-անոց բանակի վրայ յարձակուեց Հայոց գորավար Թեոդորոս Ուշտունու զօրաջակաւորը, որին յաջողուեց ջախջախել աւարառուններին եւ կոտորել մեծ մասին, այդ թում՝ անուումով յիշուած երկու «գօրքի իշխաններին»: Կարետը է թում մաւ Սեբիտսի տեղեկութեան աւարտը, ըստ որի՝ յաղթանակած Թեոդորոսը ռազմաւարից նուէրներ ուղարկեց Բիզանդիա («Եւ ետ տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդինի ի պատերազմն զընտիր ընտիր երիվարացն Ծ ձի, գոր առեալ արքայի՝ ուրախ եղև ինքն եւ ամենայն պաղատն. եւ արձակեաց անդրէն շնորհակալութիւն մեծ»): Դրա էյֆորիկ ռճից, թերեւս, այն ապատրութիւնն է առաջանում, որ Արծափի ստորոտում հայերի յաղթանակը ժամանակով շատ հեռու չի եղել ընդհանուր պատերազմական գործողութիւնների աւարտից: Ծարունակութեան մէջ Սեբիտը խիստ համառօտակի նկարագրում է միւս ուղղութիւններում աւարների ռազմական առաջխաղացման ընթացքը (այստեղ էլ նրանք որոշակի յաջողութիւնների են հասնում. մի գօրաբանակն անցնում է «մինչեւ ի կողմանս Տայոց, Վրաց եւ *Աղուանից*», աւարով ու գերիներով վերադառնում Նախճաւանի ամրոցը շրջապատած գօրքերի մօտ, թէպէտ այն չեն կարողանում գրաւել, սակայն գրաւում ու աւարի են մատնում Խրամի բերդը), իսկ հատուածի վերջում անդրադառնում է թում Կայարութեան տարածքում ընթացած կռիւներին

(«Իսկ որ ի կողմանսն Պաղեստինացոցն...» անցումով) եւ եռամեայ հաշտութեան կնքման հանգամանքներին²⁵:

Դեռեւս 1930-ական թթ. սկզբին Յակոբ Մանանդեանը պարզաբանել է, որ վերը նշուած թուագրման մէջ գրչական սխալ է սպրդել. եւ Սեբիոսի բնօրինակում անհրաժեշտ է ենթադրել Կոստանդ կայսեր «երկրորդ» (վաղ բնագրում՝ «Բ-երորդ») ընթերցման փոխարէն «Ը-երորդ» («ուրբերորդ») բառի եղած լինելը (Ը եւ Բ երկաթագիր տառերն, իրօք, գրելաձեւերով բաւականին նման են եւ յաճախ են շփոթուս գրիչների կողմից)²⁶: Ուսումնասիրողն իրաւացիօրէն նշել է, որ տուեալ հաստատածում պատմիչի շարադրանքի հերթականութիւնը շատ կանոնաւոր է. եւ անհնար է, որ յատուկ Կոստանդի առաջին, երկրորդ եւ հինգերորդ տարիներին իրադարձութիւնների յիշատակումից յետոյ նա յանկարծակի նորից վերադառնար երկրորդ տարւոյն. միւս կողմից՝ Արծալի գրաւմանը նախորդած պատմական իրադարձութիւններն իրականում հասնում են մինչեւ 649-650 թուականները. այսինքն՝ Կոստանդի Ը-երորդ կամ Թ-երորդ տարիները, իսկ հաշուի առնելով, որ Հայոց հռոմի ամսուայ 23-ը, այսինքն՝ օգոստոսի 8-ը, կիրակի է եղել 650 թ. (649-ին այդ օրը եղել է շաբաթ). Յակոբ Մանանդեանն ի վերջոյ կանգ է առել «յամին Թ-երորդի Կոստանդին» ընթերցման հաւանականութեան վրայ²⁷:

Լիովին ընդունելով Յակոբ Մանանդեանի հիմնական փաստարկումների անհերքելիութիւնը՝ անհրաժեշտ է միայն մի ճշգրտում կատարել: Թերեւս առաւել արդարացուած կը լինէր ոչ թէ երկաթագրում աւելի հազուադէպ հանդիպող Թ-Բ վրիպակի ենթադրութեամբ կանգ առնել 650 թուականի վրայ, այլ հետեւելով նրա առաջարկած միւս տարբերակին եւ Աբրահամ Չամինեանին՝ ենթադրել, որ գրչական վրիպակ է տեղի ունեցել օրուայ թիւն ընդօրինակելիս՝ ԻԶ, փոխանակ Սեբիոսի բնօրինակի ԻԴ վերականգնելի օրահամարի: Իրօք, երկաթագիր (այդպէս նաեւ բոլորգիր եւ շղագիր) «Գ» եւ «Դ» տառերը ամենից յաճախ են շփոթում գրիչների կողմից²⁸, իսկ 649 թուականին Հայոց տոմարի ՂԹ թուականի երկրորդ՝ հռոմի ամսուայ 24-ը, այն է՝ օգոստոսի 9-ը, եղել է կիրակի²⁹:

Ընդմիջելով հիմնական քննութիւնը՝ այստեղ նշենք, որ մեր կարծիքով՝ Հայաստանում պատերազմական գործողութիւնների՝ վերը նկարագրուած աւարտական փուլին է վերաբերում նաեւ Սեբիոսի մօտ հետագայ մի անուղղակի հաստատածում, իսկ Ղետնդի մօտ մանրամասն. բայց որոշ չափով խաթարուած ենթատեքստում պահպանուած պատմութիւնը՝ Կոզովտում ու հարեան Մարդուցայքում Թեոդորոս Ռշտունու եւ Պռնկոպ գորապետի վարած ռազմական գործողութիւնների մասին Նախճատանի կողմերից գերիներով ու աւարով դէպի Ատրիք հեռացող արաբական զօրաբանակի դէմ: Ըստ Սեբիոսի հետագայ շարադրանքի մի հաստատածի՝ եռամեայ հաշտութեան խախտումից յետոյ, 652 թ. Հայաստան ներխուժել մտադրուած Կոստանդ կայսրը այդ պահին Հայոց

սահմանից դուրս գտնուող իր զորքից լսում է հետեւեալ բողոքները (որից յետոյ 100-հազարանոց բանակով մտնում է Դերջան)։ «Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զաւրացն Հոռոմին եւ տրտունջ զՂշտունեաց տեսառնէն յինէին եւ զՀայոց առաջի թագաւորին իրեանց՝ վասն *հարուածոց*, որ եղեն *ի Մարդոցէսն*, զի ասացին, թէ՝ «Սիաբանեցան ընդ Իսմայելացիսն, զմեզ վստահեցուցին եւ *զգարսն ճապաղել ետուն յասպատակ յԱտրպատական, եւ զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի եւ հարկանել ետուն զմեզ*, եւ մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ։ Բայց թո՛ղ երթամք *ի Հայս* ...»։ Կարծում ենք, որ հնարատր չէ գտնել մէկ այլ ընդունելի տարբերակ, թէ ուրիշ ե՞րբ կարող էր բիւզանդական զօրքը կրել «հարուածներ», որոնց համար տրամաբանական լինէր կայսերը բողոք ներկայացնել 652 թուականի այդ՝ վերստին Հայաստան մտնել-շնտնելու վճիռը կայացնելու պահին։ Այլ կերպ ասած, ոչ մի կերպ հնարատր չէ համաձայնել Յակոբ Մանանդեանի թեթիւօրէն թղթին տրուած կարծիքի հետ, ըստ որի՝ 552-ին բիւզանդացի զօրականների բողոքները կարող էին վերաբերել 642-643 թթ., այսինքն՝ 10 տարի առաջ տեղի ունեցած կռիւների ժամանակին³⁰։

Ինչ վերաբերում է Ղետնդին, ապա նա, ընկնելով ակնյայտ անախորհիզմի մէջ՝ իրեն հասած պատմութիւնը (գլուխ Բ) մի նախաբանաւոր պարբերութեան մէջ կապում է Պարսից Յազկեբտ արքայից արքային պարտութեան մատնելու եւ *սպանելու* հետ (իրականում՝ Միջին Ասիայում !), որից յետոյ արաբական զօրքի մի հատուածը *բաժանում է եւ Պարսկաստանի կողմից* ներխուժում Գողթն ու Նախճաւան (ապա այնտեղից բռնում յետդարձի ճանապարհը Արտազ գաւառով)։ Իրականում դժուար չէ վերականգնել, որ պատմիչի մեզ անյայտ աղբիւրում խօսքը զնացել է պարսիկներին *Ատրպատականում*, ջախջախելու եւ 648 թ. այդ աշխարհին վերջնականապէս տիրելու մասին, որին յաջորդեց երեք ուղղութեամբ ներխուժումը Հայաստան։ Ըստ բուն շարադրանքի՝ Թեոդորոս Ռշտունին երկար համոզում է Կոզովիտ գաւառում, «ի *սահմանս* Բագուձորոյ եւ *Մարդուցայից*» բանակած Պռոկոպ զօրավարին՝ յարձակուել գերիներով ու աւարով վերադարձող արաբների վրայ։ Ինքը մի յաջող դարան է գործում Եղբարսն կոչուած վայրում, հակառակորդին լուրջ վնասներ հասցնում, բայց դաշճակցի պասիւտքիւնից ու ծուլութիւնից սրտնեղած՝ հեռանում Գառնի գաւառ, իսկ Պռոկոպի բախումն արաբների հետ աւատտում է բիւզանդացիների խայտառակ պարտութեամբ ու փախուստով³¹։ Արաբները հաւաքում են նաեւ նրանց *բանակի աւարը* («զկապալուտ բանակին») եւ հեռանում իրենց երկիրը, ինչպէս գլխի վերջում նշում է պատմիչը՝ Աբու Բաքրի, Օթմանի ու Ամրի *22-րդ տարում*, որից յետոյ «*ամս Գ*» դադարում են Հայաստանի վրայ յարձակուելուց՝ մինչեւ այդ «իշխանների» *26-րդ տարին*։

Ղեւոնդի՝ ի բարեբախտութիւն հետագայ ուսումնասիրողի սլահ-պանած (թէկուզ եւ պատմիչի ունեցած մնացեալ միւրի հետ ճիշտ չհամադրուած) այս պատմութեան հիմնական դրուագները (մի մասը՝ մեր կողմից ընդգծուած) ակնյայտօրէն համապատասխանում են 647/648-649/650 թթ. արաբա-բիւզանդահայկական պատերազմի (եթէ այն ընկալենք հենց որպէս այդպիսին³²) վերջին փուլի յայտնի իրողութիւններին: Անգամ գլխաւարաի թուագրումը, որը ուսումնասիրողների կողմից առաւելապէս համարուել է խառնակ ու անուշադրութեան մատնուել կամ կիսատ մեկնաբանութիւնների արժանացել³³, թոււմ է. թէ ճշգրտութեան տարր է պարունակում: Հայ մատենագրութիւն թափանցած եւ Մովսէս Դասխուրսանցու երկի մէջ բառացի արտագրութեամբ մտած մի երկում պահպանուած ժամանակագրական աւանդոյթի համաձայն՝ Մահմեդ մարգարէի մահը եւ Աբու Բաքրի իշխանութեան զալը թուագրում է Հայոց տոմարի *ՀԵ թուականով* (626 թ. յունիս 23 - 627 թ. յունիս 22)³⁴: ՊԱ Գ.ա գլխի վերջում եւ Գ.բ-ի սկզբում կարդում ենք. «Ի վնուլ *ԿԵ թուականին* [bclr ամի թուոյ] Հայոց երեւեցաւ Մահմետն [a մուարն Մահմետ] ի Մեդին Շահաստանի... Ի Ժ-երորդ ամին մեռաւ, յաւուր երկշաբաթի, յամսեանն շահոհաբիադով [a շահոաթի աղաւաղի, cr շահոհաբիաղով] յերկուսն [a յերկուց]՝ կալեալ զիշխանութիւնն *ամս Ժ...* Երկրորդ իշխան [a իշխանութեանն] Տաճկաց զկնի Մահմետի նստաւ Աբու Բ[ա]քր Աբի Կահիփեան [a յԱբի Կահիփեան] եւ կալաւ զիշխանութիւնն ամս Թ [ուղղելի է «Բ»]. հմմտ. Ն. *Աղոնց*, Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 119 - *Ա Յ*.]: Գումարելով 626/627-ին Ղեւոնդի աղբիւրի նշած 22 տարին՝ կը ստանանք 640-ական թթ. վերջին տեղի ունեցած եռամեայ պատերազմի աւարտական փուլի ժամանակը, իսկ 26 տարիների գումարը մեզ կը հասցնի 653 թ. Հաբիբ իբն Մաւլամայի՝ Հայաստան մտնելու եւ Թեոդորոս Ռշտունու հետ համատեղ Մաւրիանոսի գլխաւորած բիւզանդական ուժերի դէմ վարած լայնածաւալ գործողութիւնների ժամանակին:

Աղբիւրագետներին չպէտք է շփոթութեան մէջ զցի այն հանգամանքը, որ Ղեւոնդը, եւս մէկ անգամ օգտագործելով Աբու Բաքրի առաջին տարուանով թուագրումը (յաջորդ՝ Գ գլխի երկրորդ մասում, Արծափի ճակատամարտի մասին պատմելիս)՝ աղբիւրների տրամադրած միւրքերը բաւականին սխալ ընկալելու հետեւանքով պարզապէս գումարման գործողութիւն է կատարում եւ ստանում ամիր ալ-մումնիների՝ բոլոր տեսակի հաշուարկներով ժամանակավրէպ 36-րդ տարին: Ուշադիր քննութիւնից ամիջապէս երեւում է, որ Արծափի դէպքերի մասին պատմիչը գրել է՝ օգտուելով Սեբիոսից, սակայն Մարդոցայքի դէպքերի համար (գլուխ Բ) նա ակնյայտօրէն ունեցել է մէկ այլ սկզբնաղբիւր, որի բնոյթի մասին միայն ենթադրութիւններ կարելի է անել: Անելին, ամենայն հաւանականութեամբ, Ղեւոնդի ձեռքին եղել է նաեւ մի երրորդ սկզբնաղբիւր.

ույր մա օգտագործել է (աւելացնելով Սեբիոսից քաղած աւելի մանրամասն տուեալներն ու սեփական խոհերը) իր Գ զլխի առաջին կէսի շա-րադրանքն ստանալու համար՝ Կոստանդ Բ-ի *երկրորդ տարում*՝ Դուիինի գրաւման մասին: Ինչպէս ենթադրել է դեռեւս Ն. Աղոնցը, դա. հաւանաբար, հէնց Փիլոն Տիրակացու՝ 686 թ. գրուած «Ժամանակագրութիւն» է. որը Դուիինի առումը նշուած թուականին վերագրող երկերից ամենահինն է («*Կոստանդին* որդի Կոստանդիանի [է՛ճ Կոստանդինի], թոռն Հերակղի. ամս ԻԹ: Ի սորա Բ *ամին* առաւ Դուին ի Տաճկաց [ԻԲՈ Տաճկաց՝ ի Ղ թուականին]. եւ եղել է[՛ճ չ/ք եղել] համար գերելոցն ԼԵՌ»)³⁵:

Աղբիւրագիտական առումով այստեղ նշենք մի կարեւոր հանգա-մանք. Դուիինի գրաւման նոյն թուականը (Կոստանդի երկրորդ տարին) յայտնող հետագայ պատմիչները օգտուել են կա՛մ Փիլոնի «Ժամանա-կագրութիւնից», կա՛մ Ղեւոնդից (որը, ինչպէս տեսնում ենք, նոյնպէս, հա-ւանաբար, օգտուել է Փիլոնից), այդ թում՝ մաւել ՊԱ-ի Գ.Ժե զլխի աղբիւ-րը՝ Ադուանից կաթողիկոսների վերականգնուող զաւագանագիւրքը (վերը նշուած քոթուկ-տոհմամատեանի կազմում), թէկուզեւ առկայ ձեռագրերի պահպանած բնագրի («Կոստաս՝ ...ամս ԻԹ. ի սորա *հինգ* [!] ամին Արա-րիա [*bclr* Աբարեա] կռիւն եղել. եւ ի *վեցին* Տաճիկք էին ի Հայս. եւ առաւ Դուին ի Տաճկաց, եւ որք գերեցանն [*bclr* գերեցանն]՝ ԼԵՌ թուեցան») թուականը ուրիշ է՝ Կոստանդի *վեցերորդ* (!) տարին³⁶: Միեւնոյն ժամանակ յիշենք, որ Դուիինի առումը բոլոր մանրամասնութիւններով նկարագրող ժամանակակից ու ըստ էութեան ականատես Սեբիոսն այդ իրադարձու-թիւնը կապում է 641 թ. մարտին մահացած Հերակլ կայսեր որդի ու կայ-սերակից Կոստանդին Գ-ի (Կոստանդ Բ-ի հօր) մի քանի ամիս տեւած միւսնձնեայ տիրակալութեան ժամանակի հետ («Մեռաւ Երակլոս, եւ թագաւորեաց որդի նորա Կոստանդին: Եւ ոչ ոք ընտրեցաւ զաւրավար Հայոց... Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ...» եւ այլն): Ըստ պատմիչի հաղորդած մանրամասների՝ Դուիինի գրաւման ժամանակ Հա-յոց կաթողիկոսը դեռ Եզրն էր («Եւ եղել այս յամս Եզրի կաթաղիկոսի»), բայց նրան հէնց «ի մմին ամի» (Դուիինի առումից յետոյ, ուրեմն՝ տարե-վերջին) «յաջորդեցաւ... յաթոտ կաթաղիկոսութեան» Ներսէսը (641-662 թթ.), տրուում է անգամ քաղաքի անկման ստոյգ օրը՝ «որ ար Ի էր Տրէ ամսայն», որն այսպիսով՝ գրեթէ միանշանակօրէն 641 թ. հոկտեմբերի 6-ն է՝³⁷: Ընդ որում՝ պատմիչը նշում է մաւել Դուիինից գերելաբուածների նոյն թիւը՝ 35 հազար մարդ³⁸: Արդ, եթէ ընդունելի է մեր ենթադրութիւնը Ղեւոն-դի կողմից իր Գ զլխի առաջին մասում երկու ռեզ *յայտնի* հեղինակների՝ Փիլոն Տիրակացու եւ Սեբիոսի տուեալների զուգադրման մասին³⁹, ապա զուցէ իմաստաւի՞ց է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել *այլ* թուագրման տար-բերակով (Կոստանդի Բ *տարի*) Դուիինի առման այսպիսով *միակ* «ժա-մանակակից» յիշատակութեան ակնյայտ *հայանցիկ* բնոյթի վրայ. Փի-լոնն, իրօք, ուրիշ ոչինչ չգիտի, բացի խնդրոյ առարկայ թուագրումից ու

գերիների ԼԵՌ քուից: Թույմ է. թէ հպանցիկութեան այս պարագան քա-
ւարար հիմք է համարելու. որ Դուինի անկումը Կոստանդին Գի սյուլի
Կոստանդի երկրորդ տարուան վերագրելու մասին դրանցից մօտ կէս դար
անց գրուած «Ժամանակագրութեան» պնդումը. ամենայն հաւանակա-
նութեամբ. արդիւնք է ինչ-որ մի (տուեալ դէպքում՝ կարեւոր չէ. թէ ինչ)
թիւրիմացութեան: Եւ այդ դէպքում. թերեւս. տեղին է պարզապէս վերա-
նայել պատմագրութեան մէջ առանց աղբիւրագիտական հաւաստի հիմ-
քի արմատաւորուած դրոյթը՝ 642-643 թթ. իբրեւ թէ տեղի ունեցած արա-
բական զօրքերի ներխուժման վերաբերեալ⁴¹:

Տեղին նշենք. որ 642-643 թթ. կենտրոնական Հայաստան արաբա-
կան ներխուժման բացառումից յետոյ անհրաժեշտ է եւս մէկ անգամ
փորձ կատարել արժեւորելու ասորական պատմագրութեան մէջ՝ ԺԳ -
դարի հեղինակ Դիոնիսիոս Թելմահարցու (Տելլ Մահրացու) մօտ պահ-
պանուած յիշողութիւնը արաբների դէմ Պռոկոպիոս եւ Թէոդորոս զօրա-
վարների համատեղ գործողութիւնների մասին Հիսիսային Սիջագետ-
քում («մի խիստ ուժեղ յարձակում գործեցին եւ հասան մինչեւ Բատնա
Սառուգ: Նրանք աւերեցին եւ կողոպտեցին այդ քաղաքը. վերցրին ինչ
որ ցանկանում էին եւ վերադարձան իրենց երկիրը»): Պատմիչն այն
դնում է սելեւկեան թուականութեան 955 (այսինքն՝ մ. թ. 643/644) թուա-
կանին եւ արաբների հետ Կոստանդ Բ-ին իշխանութեան բերած (ապա
նրա դէմ դաւադրութիւն կազմակերպած ու սպանուած) Արեւելքի զօրա-
վար Վալենտինոսի ընդհարման ու վերջինիս ամօթալի փախուստից յե-
տոյ՝ «նոյն թուին»⁴¹: Սակայն եթէ ընդունելի համարուի. որ խօսքը ոչ թէ
Վալենտինոսին փոխարինած զօրավար Թէոդորոսի մասին է (ըստ Սե-
բիոսի՝ «զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց. յայնց. որ ի
Յունաց կոչմանէ»⁴²). այլ՝ Ռշտունեաց իշխանի. ապա. թերեւս. արդարա-
ցուած կը լինէր Բատնա Սառուգի ուղղութեամբ հայ-բիւզանդական հա-
մատեղ ուժերի ներխուժումը վերագրել (անկախ ուշ ասորի պատմիչի ա-
ռաջարկած ենթատեքստից) 647-650 թթ. արաբա-բիւզանդական պատե-
րագմի սկզբնական փուլին՝ մինչեւ Ատրպատականի կողմից արաբների
Հայաստան ներխուժելը⁴³:

Ի դէպ. եթէ արդարացուած համարենք շարունակել սյուլ ենթադ-
րութիւնը (եւ հետեւել ուսումնասիրողների մեծ մասին. որոնք կապ են
նկատում Դիոնիսիոս Թելմահարցու տեղեկութիւնների եւ Ղեւոնդի Դ գլ-
խում Թէոդորոս Ռշտունուն ու Պռոկոպ զօրավարին եւս մէկ անգամ յի-
շատակող պատմութեան միջեւ), ապա հնարաւոր է նաեւ նոյն պատե-
րագմի ինչ-որ մի փուլի հետ կապել (աւելի մեծ հաւանականութեամբ՝
վերջինի. որի դրուագներից մէկը՝ արաբների Իսաբիա ներխուժելու մա-
սին. յիշում են Թէոփանէս Խոստովանողը եւ Սիքայէլ Ատրին) Ղեւոնդի
հերթական խառնակ ենթատեքստում ներկայացուած պատմութեանը
հիմք ծառայած իրողութիւնները: Ըստ պատմիչի՝ Մուաւիայի իշխանու-

թեան 1-ին եւ Հերակլի թոռ «Կոստանդիանոսի կայսեր» 25-րդ (!) տարում⁴⁴ վերջինս իրամայում է *Կիլիկիայում* գտնուող զօրքին՝ շարժուել Հայաստան ներխուժելու համար հաւաքուած արաբների վրայ. ընդ որում՝ կայսրը նաեւ պաշտօնաճանկ է անում *Պոռկոս* զօրավարի հանդէպ *Մենգուրիւն գործած* («վասն մենգութեանն, զոր արար առ զաւրավարին Պոռկոսայ»)։ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունուն (նրա վախճարէն նշանակելով Բագրատունեաց տոհմից Սմբատին), սակայն սպառնալից նամակներով պահանջում է. որ նա իր զօրքով հասնի Ասորիք; վախեցած իշխանը ուղարկում է իր որդի Վարդի Վարդի զօրագունը՝ պատուիրելով նրան միաբանել թշնամու հետ; Եփրատի ափի ճակատամարտում, «յատուր մեծի շաբաթուն Ջատկին» բիւզանդացիները պարտութիւն են կրում ու փախչում, իսկ Վարդ Ռշտունին իբրեւ թէ նպաստում է դրան՝ կտրելով գետանցի կամրջալարերը; այդ պարտութեան արդիւնքում կայսրը յուսալքում է եւ *դադայում յարձակումներ գործել* (զքաւ սիրտ արքային Յունաց ... եւ ոչ եւս յաւել ելանել ի վերայ Իսմայելի)։⁴⁵ Եթէ վերանանք այս պատմութեան վիպական բնոյթի հետ կապուած՝ Վարդ Ռշտունու դաւաճանութեան կասկածելի դրուագներից, ապա մնացեալի իւրայատուկ մանրամասների հիման վրայ (մի մասը՝ մեր կողմից ընդգծուած) կարելի է համարել, որ 649 թ. երկրորդ կէտում (երբ Հայաստան մտած արաբական զօրաբանակը Նախճաւանի անառիկ բերդը թողնելով՝ հեռացաւ երկրից Արտագով ու Մարդուցայք-Մարդաստանով) ռազմական զործուրութիւնների զլխաւոր թատերաբեմը տեղափոխուեց Սիջագետք, ուր Թեոդորոս Ռշտունին ուղարկեց նաեւ իր որդու զօրագունը՝ գերադասելով հայկական ուժերի մեծ մասը պահել երկրում, մինչեւ որ կայսեր առաջարկով կնքուեց զինադադարի պայմանագիրը։

Տեղին նշենք, որ Ղեւոնդի պատմութեան մեջ շատ կարեւոր է Եփրատի ափի վճռական ճակատամարտի ժամանակի մասին ասուած տուեալը՝ «յատուր մեծի շաբաթուն Ջատկին», որը միմիայն իր կոնկրետութեամբ ստիպում է բարձրացնել ամբողջ հաղորդման հաւաստիութեան ցուցանիշը (անկախ նրա բնոյթից, որի մասին՝ ստորեւ)։ Միւս կողմից՝ այն յուշում է, որ Ջատկի նախորդ օրը տեղի ունեցած ճակատամարտը հնարաւոր չէ վերագրել պատերազմի վերջին փուլին, եթէ այդ փուլն արարտուած համարենք 649 թ. երկրորդ կէտին, Արծափի յաղթանակից ոչ շատ ուշ⁴⁶։ Այսպիսով, Ղեւոնդի մօտ պահպանուած տուեալները լրացուցիչ հաստատում են, որ արաբա-բիւզանդական պատերազմի վերջին գործողութիւնները եւ Պոռկոսայի ու Սուաիայի բանակցութիւնները բոք ընթացել են 650 թ. առաջին ամիսներին, իսկ զինադադարի պայմանագիրը կնքուել է, ամենայն հաւանականութեամբ՝ այդ տարուայ կէսերին։ Յիշենք, որ Թեոփանէսը նշուած իրադարձութիւնները թուագրում էր Կոստասի 9-րդ տարով, որն ընդգրկում է 649 թ. սեպտեմբերից մինչեւ 650-ի սեպտեմբերն ընկած ժամանակը⁴⁷։

Ինչ վերաբերում է Դեռնդի պատմումն Վարդ Ռշտունու կամ նրա հօր դաւաճանութեան մասին պնդմանը. ապա իրականութեան մէջ չէր կարող այդպիսի բան լինել (ճիշտ այնպէս. ինչպէս եւ Մարդուցայքում Պրոկոպիոսին Թեոդորոս Ռշտունու «դաւաճանելը»): քանի որ 650 թ. զինադադարին յաջորդած սկզբնական շրջանում (մինչեւ Թեոդորոսի դաշնակցելը Մուսիայի հետ) հայերի եւ քիզանդացիների ստնջութիւնները բոլորովին այլ պատկեր են ցուցադրում: Նկատի ունենք. ինարկէ. քաղկեդնականութեան (կամ աւելի ճիշտ՝ նրա միակամութեան տարբերակի) դաւաճաբանութիւնն ընդունելու մասին Կոստանդ կայսեր *առաջարկը*⁴⁸ եւ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութեան նախաձեռնումը Ներսէս Տայեցու կողմից: Այս ոչ երկարատեւ ժամանակահատուածի համար միակ իրական բողոքը հաւաստիօրէն ներկայացուած է Սեբիոսի կողմից. դա յայն գորականների *տրտումըներն* էին այն մասին. որ դաւաճաբանական տարբերութիւնների հետեւանքով Հայոց եկեղեցիներում նրանց չէին ընդունում «ի հաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեան Տեառն» (բարեպաշտ քրիստոնեայի համար լիովին հասկանալի այդ զանգատները մեր պատմիչն այնուամենայնիւ համարում է «ամբաստանութիւն»): Իսկ *այդ պահին* հայերի իրական վերաբերմունքը կայսրութեան նկատմամբ պէտք է արտացոլուած համարել եկեղեցականների ու իշխանների մասնակցութեամբ Դուիինի ժողովում ընդունուած. թէկուզ եւ կայսեր ու հայրապետի առաջարկը մերժող Դաւանութեան թղթի ձեւակերպումներում, ուր կարդում ենք, օրինակ. «Ձի ահա թագաւորութիւն մեծ եւ հզար քան զամենայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ Աստուծոյ աջովն պսակեալ, զոր ոչ որ կարասցէ փոխանդդել՝ բայց [=բացի] Քրիստոսի թագաւորութիւն: Նոյնպէս եւ քահանայապետութիւն սուրբ՝ շնորհիւն Աստուծոյ, նախարարք եւ զայրք՝ քրիստոսասէրք: Եւ մեր՝ պանծացեալ ի յոյս աստուածասէր թագաւորութեանդ՝ անշարժ մնացաք ի մէջ յար եւ անաւրէն թագաւորացն Պարսից...»⁴⁹: Այսպիսով, Սեբիոսի մօտ պահպանուած առարկայական պատկերից երևում է (անկախ նրանից, որ պատմիչը նման ուղիղ գնահատական չի տալիս), որ զինադադարի պայմանագրի պահանջներից մէկի համաձայն կայսերական զօրքերը Հայաստանում պահելու իրաւունքից զրկուելով⁵⁰, Բիզանդիան *հայերի հետ միասին*, թերեւ, «յուսավատ» փորձեր էր կատարում զտնելու արաբական առաջխաղացման չվերացած վտանգի առջեւ դաշնակցային յարաբերութիւնները պահպանելու եւ ամրապնդելու այլ գործնական հիմքեր: Եւ դա, մեր կարծիքով, այն իրական հասարակական եւ քաղաքական գործնական հողն էր, որի վրայ կենքի կոչուեց Ջուարթնոցի նման յիշուի գլուխգործոցի կառուցման բոլոր իմաստներով վիթխարի ծրագիրը:

Իհարկէ, այլ հարց է, որ որոշ ժամանակ անց Թեոդորոս Ռշտունու եւ Մուսիայի դաշինքի կնքումից յետոյ շատ բան փոխուեց. եւ քիզան-

դացի գորականները 652 թ. կեսերին Հայաստանի սահման եկած Կոստանդ Բ-ին կարող էին բողոքներ ներկայացնել նաեւ այնպիսի բնոյթի. ինչպիսիք պահպանել է ակամատես Սեբիոսը: Եւ էլ ասելի տարբեր պայմաններ էին առաջ գալու մէկ-երկու տասնամեակ անց. արդէն Գրիգոր Մամիկոնեանի՝ խաղաղ եւ *գրեթէ* ամբողջութեամբ արաբական խալիփայութեանը ենթակայ իշխանապետութեան⁵¹ տարիներին (ինչպէս նաեւ՝ ասելի ուշ. եւ անգամ մինչեւ այսօր), երբ անցեալի ինչ-ինչ յիշողութիւններ կարող էին հիմք դառնալ էպիկական տարրերով լրջօրէն հարստացուած աւանդապատումների առաջացման համար, որոնցում բիւզանդացիների նկատմամբ հայ գործիչների հազիւ նշմարուող առճակատման դրուագները կարող էին «հերոսացուել» մինչեւ քամահրանքի կամ «իմաստուն դաւաճանութեան» աստիճան: Այս իմաստով, կարծեք թէ, ամբողջանում է այն ենթադրեալ սկզբնաղբիւրի վերականգնուող պատկերը. որում, ամենայն հաւանականութեամբ, ամփոփուած են եղել Մարդուցայքի եւ Եփրատի ափի ճակատամարտերի վիպականացուած պատմութիւնները (առաջինում կայսրութեան զօրքերին ըստ էութեան յօգուտ արաբների «հերոսաբար դաւաճանել էր» Թէոդորոս Ռշտունին, իսկ երկրորդում՝ հօր պատուէրով՝ Վարդ Ռշտունին) եւ որը յաջորդ դարում յայտնուել է Ղետնդի ձեռքի տակ ու նրա կողմից ներկայացուել այլ սկզբնաղբիւրների տուեալների կողքին, շատ կամ քիչ խաթարուած ենթատեքստերում: Յաւելնք. որ է դարի միջին տասնամեակները (Մասանեան տիրակալութեան տապալման, «Հայոց իշխանի» գլխաւորութեամբ ինքնավարութեան ամրապնդման, արաբական «իսկական» լսի դեռեւս բացակայութեան պայմաններում), ըստ երեւոյթին պարարտ հող են եղել ուշասանեան աշխարհիկ մտածողութեան լաւագոյն աւանդութիւններով ոչ վաղ անցեալի գործիչների եւ պատմական դրուագների (այն է՝ հայրերի ու պապերի. փոխանակ՝ անտիկ դարաշրջանում ընդունուած՝ մախսապապերի) էպիկականացմամբ տոգորուած նմանատիպ պատմութիւնների առաջացման համար: Այդպիսի բազմաթիւ աւանդապատումներ ի մի են բերուել, օրինակ, Յովհան Մամիկոնեանի կողմից 681 թ., ընդ որում՝ դրանց մի մասը նրա ձեռքի տակ է յայտնուել արդէն ինչ-որ ձեւով ամփոփուած վիճակում՝ «Պարսից պատմութիւն» ընդհանուր վերնագրի տակ⁵²:

Վերադառնանք մեր հիմնական քննութեանը: Որ 649 թ. Արծափի գրամանը յաջորդած արաբաբիզանդական հաշտութիւնը, որից անմիջապէս յետոյ Սեբիոսը յիշատակում է Ջուաբթնոցի շինարարութեան սկզբի մասին, ասելի ճիշտ է վերագրել 650 թ. կեսերից ոչ ուշ ժամանակի. պարզ է դառնում պատմիչի՝ ժամանակագրական նշումներ պարունակող հետագայ շարադրանքի վերլուծութիւնից: Ջուաբթնոցին նուիրուած հատուածից (գլխից) յետոյ Սեբիոսը մախսանդադառնում է Քաղկեդոնի ժողովի բանաձեւն ընդունելու բիւզանդացիների «վիշապային» պահան-

ջին ու մեծածաւալ Դաւանութեան նամակով նրա մերժմանը⁵³, ընդ որում՝ շարադրանքի ոճից երևում է, որ իրադարձութիւնները տեղի են ունեցել նախորդ պարբերութիւնում յիշատակուած հաշտութեան պայմանագրի ժամանակից անմիջապէս յետոյ⁵⁴, այնուհետեւ խոհեր է ներկայացնում Իսմայելի գաւակների հօգոթացման ու կայսրութիւնում ծայր տառած խառնակութիւնների մասին⁵⁵՝ զմահատելով դրանք իբրեւ «զբանս ըստ չարիս՝ հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի վասն պատառման առագաստին հին հաւատոյ եւ շնչել ի մեզ մահաբեր խորշակին»⁵⁶, որից յետոյ սկսում շարադրել Յազկերտ արքայի 20-րդ եւ Կոստաս կայսեր 11-րդ տարում (այսինքն՝ 651/652 թ.)⁵⁷ Պարթեւաց երկրում տեղի ունեցած Սասանեան վերջին տիրակալի զօրքերի նկատմամբ արաբներւ յաղթանակի եւ դաշնակցի հետ դաւաճանաբար վարուած քուրքերի կողմից նրա սպանութեան (651 թ. վերջ) պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ ամիրտփում Սասանեանների աւելի քան 400-ամեայ ախրակալութեան քեանն⁵⁸։ Այստեղ պատմիչը նոր պարբերութեամբ յայտնում է մեզ հետաքրքրուող ժամանակագրական տուեալը, ըստ սրի՝ Յազկերտին յաղթելուց յետոյ եւ ոգեւորուած դրանից՝ «արքայն Իսմայելի... իբրեւ ցան *ամբ Գ պայմանի խաղաղութեան*, ոչ կանեցաւ այլ աւելի առնել խաղաղութիւն *ընդ թագաւորն Յունաց*, այլ հրաման ետ զաւրաց իւրոց՝ ունել գործ պատերազմի... զի բարձցէ եւ զայն եւս թագաւորութիւն յերկրէ՝ *յերկոտասանելորդ [Ա երկոտասաներորդ] ամի թագաւորութեանն Կոստանդի*»⁵⁹։

Հասկանալի է, որ զինադադարի պայմանագրի խախտումը ամենից մեծ հաւանականութեամբ Կոստանդի 11-րդ եւ 12-րդ տարիների սահմանագծին մօտեցնելիս (652 թ. սեպտեմբեր) եւ դրանից պատմիչի նշած «*ամբ Գ պայմանի*» յետ գնալիս՝ մենք պէտք է 2 տարուց զոնէ մի քանի ամիս աւելի միջակայք ենթադրենք՝ Պրոկոպիոսի ու Մուսլիալի կնքած զինադադարի ժամանակին (ուրեմն՝ 650 թ. կեսերին մօտ) հասնելու համար։ Վերստին յիշենք, որ Թէոփանէս Խոստովանողի պնդմամբ՝ «*Երկու տարի ժամանակով հաշտութիւն կնքուեց*»⁶⁰։ Ընդամիս, եթէ պէտք է բացատրութիւն գտնել Սեբիոսի ու Թէոփանէսի քուերի տարբերութեան համար, ապա հաւանաբար ճիշտ կը լինի ենթադրել, որ վերջինի մօտ այնուամենայնիւ արտացոլուել է պաշտօնական «2 տարի» ժամկետը, իսկ հայ պատմիչի նշած «երեք տարին» արդիւնք է անձնական տպատրութիւններից բխող շարադրանքի պատմողական բնոյթի եւ լրացուցիչ հաստատում է, որ, թերեւս, բուն Հայաստանում ռազմական գործողութիւնները դադարել էին 649 թ. վերջերին⁶¹։

Տեղին նշենք, որ Յազկերտ Գ-ի վերջին ճակատամարտին ու սպանութեանը վերաբերող հատուածում Սեբիոսը յայտնում է Ատրպատականի իշխանութեան (սպահպետութեան) մասին իր վերջին տեղեկութիւնը. «հասին զհետ նորա [արաբները՝ Յազկերտի] մերձ ի սահմանս Բուշանաց եւ *կոտորեցին զամենայն զարս* նորա։ Եւ փախուցեալ ան-

կալ *ի զարս թէտալաց*, որ էին ի կողմանցն [?] եկեալ նմա յալգնակա-
նութիւն: Եւ իշխանն Մարաց *գորմէ վերագոյն ասացի* [?]. եթէ զնաց յա-
րեւելս. առ արքայն իրեանց. եւ *ապստամբեալ՝ ի տեղի մի ամրացաւ* եւ
խնդրեաց երդումն յԻսմայելացոցն, եւ զնաց յանապատն ի ծառայու-
թիւն Իսմայելացոցն: Իսկ զարացն Թէտալաց կալեալ զՅազկերտ՝
սպանին...»⁶⁴. Պատմիչի այս շարադրանքի մէջ, իրօք. վաղուց նկատու-
ած որոշ անհարթութիւն կայ: Չնայած «գորմէ վերագոյն ասացի» նշու-
մին. նրա մնացեալ բնագիւղը Մարաց իշխանի՝ Յազկերտի մօտ գնալու
մասին տեղեկութիւն չի պարունակում, ուստի դեռեւս Հ. Հիւրշմանը 1875
թ. գերմաներէն թարգմանութեան՝ այդ բառերին վերաբերող ծանօթագ-
րութեան մէջ հարցնում էր՝ «Որտե՞ղ»⁶⁵, բացի այդ, յստակ չի հասկաց-
ում, թէ ե՞րբ է «Մարաց իշխանը» մեկնել Յազկերտի մօտ եւ ե՞րբ ապս-
տամբել նրա դէմ: Թերեւս, անհրաժեշտ է փորձել հերթական անգամ
հնարարութիւնս ուղիղ ընկալել հեղինակի, որպէս կանոն, անմիջականու-
թեամբ ներշնչուած խօսքը: Այդ դէպքում կարելի է. «վերագոյն *ասացի*»
նշումը անգամ դիտել իբրեւ պարզ մոռացութեան հետեւանք (իհարկէ,
լրիւ չբացատրելով գրիչների մեղքով տեղի ունեցած ինչ-որ հատուածի
կորստի տարբերակը), այնուհետեւ՝ «Մարաց իշխանի» արեւելք «զնալը»
վերագրել նկարագրուող իրադարձութեան պահից հաշուած (651 թ.
վերջ) հնարարութիւն չափ վաղ («վերագոյն ասացի») ժամանակի եւ, ըստ
այդմ. առաւել մեծ հաւանականութեամբ, համարել Բիւզանդիայի դէմ
պատերազմը վերսկսած արաբների կողմից 647 կամ 648 թ. Ատրպատա-
կանի վերջնական նուաճման արդիւնք (որը չփոխուեց 650 թ. բիւզան-
դա-արաբական խաղաղութեան պայմանագրին յաջորդող տարիներին),
եւ վերջապէս՝ Յազկերտի դէմ ապստամբելը կապել այն իրավիճակի
հետ. երբ արքան կորցրել էր մնացեալ ուժերը («կոտորեցին զամենայն
զարս նորս») եւ մնացել միայն ատրպատականցիների ու թէտալացի-
ների (տուեալ դէպքում՝ թիւրքիւտների) զօրքերի յոյսին⁶⁶:

Եւ մի վերջին հնարարութիւն՝ հաշուարկելու Պրոկոպիոսի ու Մո-
ւսիիայի կողմից կնքուած զինադադարի ժամանակը, ստեղծում է Սեբիո-
սի երկի յաջորդ հատուածներից մէկում Դաւանութեան թուրքն ընդունած
ժողովից մինչեւ Կոստանդ կայսեր Դուին գալն ընկած պահի միջեւ 4
տարուայ տարբերութեան յիշատակումը: Սասանեան տէրութեան «բար-
ձումը» եւ դրան հետեւած Իսմայելի արքայի ռզմտութիւնը յիշատակե-
լուց ու պարբերութիւնը «*յերկոտասաներորդ ամի*» թագաւորութեանն Կոս-
տանդինի» արտայայտութեամբ աւարտելուց յետոյ պատմիչը գրում է.
«*Եւ ի նմին ամի* ապստամբեցին Հայք եւ ի բաց կացին ի թագաւորութե-
նն Յունաց եւ հնազանդեցին ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի»⁶⁷:
Պարզ է, որ այսպիսով նա թուագրում է նաեւ Թեոդորոս Ռշտունու գլխա-
ւորութեամբ հայ իշխանների եւ Մուսիիայի միջեւ կնքուած դաշինքն ու
դրան յաջորդած իրադարձութիւնները կայսեր 12-րդ տարով, որը համա-

սպատասխանում է 652 թ. սեպտեմբերից մինչև յաջորդ տարուայ սեպտեմբերն ընկած ժամանակին⁶⁶: Այսպես հայ-արաբական «ընդ մահու եւ ընդ դժոխաց» դաշինքի կտտերի թուարկումից յետոյ Սերիտսը բաւականին կամոմատոր հերթականութեամբ շարադրում է. Կոստանդ Բի 100-հազարանոց բանակի մուտքը Հայաստան (Դերջում) եւ Կարին հասնելը՝ «յամի ԺԲ-երորդի՝ քաղաւորութեան իւրում, ի քսան ամի Իսմուս-յելացոց տերութեանն» (այսպիսով՝ 652 թ. երկրորդ կեսին); Ներսէս Տաշեցու եւ շատ հայ իշխանների՝ բիզանդացիներին միանալը, բայց Թեոդորոս Ռշտունու եւ այլ՝ արաբների հետ կնքուած դաշինքին հաւատարիմ իշխանների դիմադրութիւնը, աւելացնելով՝ «Եւ էին ընդ մմա միաբան Վրացին եւ Աղուանն եւ Սիւնին»; շուտով «իշխան Հայոց հեծելոցն» նշանակուած Մուշեղ Մամիկոնեանի ու կաթողիկոսի արտաստալից աղաչանքների արդիւնքում Կոստանդի՝ ողջ բանակով Հայաստանի կենտրոնական գաւառները մտնելու մտքից հրաժարուելը եւ միայն 20-հազար զինուորներով Այրարատ հասնելն ու «ի տան կաթաղիկոսին» հանգրտւանելը; առանձին զօրաջոկատներ տարբեր գաւառներ, ինչպէս նաեւ՝ Վիրք, Աղուանք եւ Սիւնիք ուղարկելը, իսկ Դուիկում մի կիւրակլի օր «հռոմեւերէն, ի հռոմն երիցուէ» պատարագ մատուցելը, որի ժամանակ կայսեր եւ միւս բիզանդացիների հետ միասին հաղորդութիւն ընդունեցին ներկայ բոլոր հայ հոգեւորականներն ու իշխանները (բացի եպիսկոպոսներից մէկից, որը թաքնուեց ժողովրդի մէջ, սակայն յետոյ «հրաւիրուեց» կայսեր մօտ եւ մի ծանր գրոյցից յետայ ինքն էլ ստիպուած ընդունեց քաղկեդոնական ծեսով հաղորդութիւնը); դրանից ոչ շատ անց Կոստանդի՝ շտապ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալը (ընդ որում՝ նա «արար իշխանն Հայոց Մշրիսնոս ոմն հանդերձ հայ զարումն, որ ի նոցուն կաղմանէ»); շուտով նաեւ Ներսէս կաթողիկոսի՝ Տայք տեղավախտուելը (ըստ երեւոյթին ռազմական լուրջ գործողութիւնների ծաւալման պահին); Թեոդորոս Ռշտունու մօտ արաբական 7-հազարանոց օգնական զօրքի հաւաքուելուց յետայ («եւ նստոյց զնոսա յԱղիովիտ եւ ի Բզնունիս») բիզանդացիների նահանջը դէպի Տայք («իբրեւ անցին ասուրք ձմեռայնոյն, մերձ ի Ջատիկն մեծ», որը 653 թ. ապրիլի 21-ին էր), որտեղից նոյնպէս նրանց դուրս մղեցին «մինչեւ մերձ ի ծովեզրն» («առին եւ զՏրապիզոն քաղաք»)⁶⁷; եւ հաւանաբար 653 թ. վերջերին՝ Թեոդորոս Ռշտունու մեկնումը Դամասկոս ու Մուսիլայից զանազան մուրերն ստանալը (այդ թում՝ «Եւ իշխանութիւն ետ մմա զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՍիւնիս, մինչեւ ցԿապկոն [ՄԶԿապկոն]⁶⁸ եւ ցՊաշակն Շորայ»):

Արդ՝ Դուիկնի մայր տաճարում քաղկեդոնական ծեսով պատարագից խոստափած եպիսկոպոսի ու կայսեր գրոյցի ժամանակ, այսինքն, ամենայն հաւանականութեամբ՝ 653 թ. սկզբներին (բոլոր դէպքերում՝ ոչ ուշ, քան մինչեւ ապրիլի 21-ի Ջատիկի նախօրեակը), հայ աւանդապաշտ հոգեւորականը վարձում է արդարանալ այն փաստարկով, որ այդ պա-

հին համատեղ հաղորդուելու կողմնակից դարձած Ներսէս կաթողիկոսը
 րնդամենը մի քանի տարի առաջ ինքն էր ժողով հրաւիրել Դուինում եւ
 մերժման պատասխան մամակ ընդունել տուել («Յառաջ քան զայս *չորս*
 [այդպէս գրչագրերում - Ա. Յ.] *ամաւք՝ ժողով արար* դա, եւ զամենայն ե-
 պիսկոպոսունս այսր ժողովեաց եւ վասն հաւատոյ գիր ետ առնել, եւ
 կնքեաց մախ իորով մատանեաւսն եւ ապա մեր եւ ապա ամենայն իշխա-
 նացն մատանեաւք. եւ գիրն այն այժմ առ դմա է, հրամայեցէք խնդրել եւ
 տեսանել»)⁶⁹: Թէպէտ առկայ գրչագրերում մեզ հասել է «*չորս ամաւք*»
 րնքերցումը, սակայն իրականում Դուինի եկեղեցական ժողովի (ամե-
 նայն հաւանականութեամբ՝ 650 թ. ամռան կամ աշման ամիսները) եւ նշո-
 ւած գրոյցի միջեւ տարբերութիւնը, ըստ ամենայնի՝ երեք տարրոյ էլ պա-
 կաս է եղել: Դեռնի որ ձեռագրերում «Դ» եւ «Զ» տառերը չափազանց յա-
 ճախ են շփոթում⁷⁰, իհարկէ, կարելի է ենթադրել, որ այս «Զ ամաւք»-ը
 եւս բնօրինակում «Զ ամաւք» է եղել: Կամ, ելնելով շարադրանքի պատ-
 մողական ու նովելային բնոյթից՝ հնարատր է նաեւ չգմալ վերականգն-
 ման տարբերակին, այլ համարել, որ Մեքիոսն է ինչ-որ մի պատճառով
 (տուեսող դէպքում՝ կարելոք չէ, թէ ինչ) թուաբանութեան մէջ վրիպել (թե-
 րեւս անիմաստ է միայն՝ փորձել 3-ից աւելի տարի յետ գմալով՝ խնդրոյ
 առարկայ ժողովը պատկերացնել Արծափի, Նախճատանի եւ Մարդու-
 ցայքի կոիւների ժամանակներում): Բայց բոլոր դէպքերում՝ մեր ժամա-
 նակագրական հաշուարկների համար կարելոքն այստեղ այն է, որ ե-
 պիսկոպոսի խօսքում յիշուած 4, կամ՝ ոչ պակաս քան 3 տարի միջակայ-
 քը, ըստ ամենայնի, թոյլ չի տալիս Դուինի ժողովի ժամանակը աւելի
 շատ հեռացնել արաբա-բիզանդական զինադադարի կնքման ժամանա-
 կից (ասենք՝ 650-ից հասցնելով մինչեւ յաջորդ՝ 651 թ.):

Այսպիսով կարելի է ամփոփել, որ Մեքիոսի՝ թէկուզ եւ ուղիղ ժամ-
 կետ չնշող տեղեկութիւնների վերլուծութեամբ, համադրուած ուրիշ հեղի-
 մակների տուեալների հետ, մեծ հաւանականութեամբ հնարատր է են-
 քադրել, որ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութիւնն սկսուել է 650 թ. ա-
 ռաջին կէսի աւարտին կնքուած արաբա-բիզանդական հաշտութեան
 պայմանագրին յաջորդած խաղաղ երկամեակի սկզբում (պայմանակա-
 նօրէն, մօտաւորապէս՝ այդ տարուայ ամռան վերջերին):

Այս ժամկետի ճշգրտումից յետոյ, բնականաբար, խօսք չի կարող
 լինել Կոստանդ Բ-ի՝ 652-653 թթ. Հայաստանում եղած ժամանակահա-
 տուածում (մանրամասն նկարագրուած ակնմատես Մեքիոսի կողմից) Ջուարթնոցի
 կառուցման աւարտի եւ կայսեր մասնակցութեամբ նաւա-
 կատիքի մասին, ինչպէս ժամանակին քեթեօրէն ասուել է Թորոս Թորա-
 մանեանի կողմից եւ աւանդաբար կրկնուել ճարտարապետական ու-
 սումնասիրութիւնների մէջ⁷¹: Նշեցինք, որ պատմագիտութեան մէջ նկա-
 տուած է նաեւ Մեքիոսի երկրորդ անդրադարձը Ջուարթնոցի շինարա-
 րութեան ընթացքին, Ներսէս Շինողի՝ Տայքից վերադարձից յետոյ:

Պատմիչը գրում է, որ Կոստանդ Բ-ի հետ Կոստանդնուպոլիս մեկնեց (653 թ. սկզբին) նաև Հայոց կաթողիկոսը. «եւ ընկալան [Երից. ընկալա] զնա անդ պատուով. եւ ետուն նմա ինչս եւ արձակեցին անդրէն ի տեղի իւր. եւ եկն դադարեաց ի Տայս *մինչեւ մեռաւ Ռշտունեաց տէրն*. դադարեաց ասպատակ Տաճկին. եւ ասպա *յետ վեցերորդի [Ա Ջ-երորդի]* ամի հալածանացն դարձաւ անդրէն ի տեղի [Երից. տեղ]ա իւր. եւ հասաստեցաւ յաթոռ կաթաղիկոսութեան. *փութայր կատարել զշինուած* եկեղեցոյն. զոր շինեաց ի վերայ պողոտային [Ա պողոտայինն] Վաղարշապատ քաղաքի»⁷²: Պարզ է, որ ըստ այս ուղիղ վկայութեան՝ 653-ից 6 տարի անց, այսինքն՝ առնուազն՝ 658 թուականին տաճարն աւարտուած չի եղել (չնայած եղել է աւարտին մօտ՝ «փութայր կատարել զշինուած»):

Ժամանակային բացեր չթողնելու նպատակով անդրադառնանք նաև այս 6 տարիների իրադարձութիւններին. ինչպէս նաև Սեբիոսի երկի ամենավերջին ժամանակագրական տուեալներին. որոնք շարադրուած են բաւականին կանոնաւոր հերթականութեամբ: Թէոդորոս Ռշտունու՝ Դամասկոս այցելելու յիշատակութեանը յաջորդող գլխում (ԽԸ՝ ըստ Ստ. Մայիսասեանցի գլխակարգութեան) նշելով Մուսիկայի ցամաքային բանակի ու նաւատորմի Քաղկեդոն հռոմեյը (քիչ անց նաև՝ արաբների պարտութիւնը փոթորկի պատճառով. «ի ձեռն աղաթից աստուածասէր քազատրին Կոստանդիանոսի»)՝ պատմիչը տալիս է «յամի *երեքտասաներորդի* Կոստանդնու» թուագրումը, որը համապատասխանում է 653 թ. սեպտեմբեր - 654-ի սեպտեմբեր ժամանակահատուածին (եջ 148 (170)): Արաբները պարտութիւն են կրում նաև Կապադոկիայում («Եւ միւս զարն, որ նստէր ի կովմանս Կապուտկացոց, արար պատերազմ ընդ զարացն Յունաց. զոր եհար Յոյնն, եւ զնաց փախստական ի կովմանս Արուաստանի՝ հաքեալ աւար զՉորրորդ Հայս»), որից յետոյ Սեբիոսը շարունակում է. «Եւ եղև *յետ անցանելոյ աշմանային ժամանակին. ի մերձեմալ ծմերայնոյ*՝ եկն զարն Իսմայելի եւ նստաւ ի Դուին. եւ խորհէր երթալ հարկանել զՎիրս...» (եջ 149 (171)): Յուրտ ու ձիւնաշատ ճանապարհին կորուստներ կրելով (այսպիսով՝ 654-655 թ. ծմռանը)՝ արաբական այդ զօրաբանակը վերադառնում է «ի կովմանս Ասորեստանի, եւ ի Հայս անիրաւութիւն ինչ ոչ գործեցին», որից օգտուելով՝ «իշխանքն Հայոց, որ ի Յունաց եւ որ ի Տաճկաց կողմանէ՝ Համազասպ եւ Մուշեղ եւ այլն ամենայն, եկեալ ի մի վայր՝ միաբանեցան եւ արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն... եւ *անցուցին* խաղաղութեամբ զաւուրս *ծմերայնոյն*, զի եւ զշինականսն ապրեցուցանեն» (եջ 149-150 (171-172)): Սակայն հարկապահանջութեան ինչ-որ սխալ համակարգի կիրառման պատճառով, ըստ պատմիչի՝ երկիրն ընկնում է աղետալի վիճակի մէջ. իսկ Թէոդորոս Ռշտունին, որը հիւանդութեան պատճառով մեկուսացել էր Աղթամար կղզում, տեսնելով այդ վիճակը՝ «խնդրեաց [յ]իւր»⁷³ զաւրս յԻսմայելաց-

ուզն զի հարցե զՀայն եւ հալածական արասցե, եւ զՎիրս սատակեսցե ի սուր սուսերի» (էջ 150 (172)):

Յաջորդ հատուածը *Ա* գրչագրում սկսուում է կարմիր գլխատառով («Յայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի...»), եւ Խաղէոս Սիիրդատեանցի ու Ստեփանոս Մալխասեանցի հրատարակութիւններում իրաւացիօրէն իբրեւ առանձին գլուխ է ներկայացուած (ԽԹ, էջ 150-151 (172-173))⁷⁴: Արաբական գօրաբանակի՝ Մարաստանի լեռնային շրջանների ապստամբած բնակչութեանը հնազանդեցնել չկարողանալու եւ Հիւսիսային Կովկասում էլ պարտութիւն կրելով «ի կողմանս Տիգրոնի» վերադառնալու մասին ուշագրաւ մանրամասներով պատմող այդ հատուածի սկզբի թուագրումը՝ «Յայսմ ամի...», անկախ նրա ոչ ուղղակիութիւնից, հնարատուր չէ մեկնաբանել այլ կերպ, քան յիշատակուած վերջին ծննդաւանդ սկսուող 655 թուականին վերաբերող: Առանձին գլուխ է նաեւ յաջորդ հատուածը, որի սկիզբը եւս ոչ ուղղակի թուագրում է պարունակում. «Իսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէրն, ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն՝ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն Իսմայելի: Եւ ի *մին ամի* գաւորն, որ ի Հայաստան աշխարհի, կալան ի ծագաց ի ծագս գերկիրն ամենայն. եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն եւ ամենայն իշխանքս աշխարհին միաբանեալ՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն եւ ամենայն իրաւք փութային գկամս նոցա կատարել» (Ծ, էջ 152 (173)): Անկախ նախորդ գլխում յիշատակուած իրադարձութիւնների հնարատուր երկարատեւութիւնից, այս տարին եւս (ճիշտ նոյն կերպ՝ նաեւ յաջորդ պարբերութեան մէջ նշուածը՝ «*Յամին յայնմիկ* ի ձեռն նախանձու եղբաւրն իւրոյ մատնեցաւ երանելի այրն աստուածասէր Արտաւազդն Դիմաքսեան եւ տուաւ ի ձեռն անողորմ դահճի՝ Հաբիբն անուանեալ զաւրավարի, որ նստէր յԱրուճն Աշնակի...»), ելնելով Սեբիոսի երկի այս վերջին մասերի շարադրանքի մանրակրկիտ բնոյթից՝ անհրաժեշտ է համարել 655 թուականը:

Այն փոխում է միայն յաջորդ պարբերութիւններում. «Եւ էին ասորք ցրտաշունչ *ձմեռայնոյն*, եւ նեղէր զնոսա Յոյնն... Եւ էր զաւրավար գաւորն Յունաց Մաւրիմատս ոմն, զոր ասէին՝ «Այր հաւատարիմ»: Արդ՝ ի հասանել ժամանակի *զարմայնոյն* կազմեցաւ պատրաստեցաւ [*Ա* եւ պատրաստեաց) ի պատերազմ ընդ զաւրուն Իսմայելի...» (Ծ, էջ 152-153 (174)): 656 թ. այս ակտիւացումը, սակայն, նոյնպէս յաջողութեամբ չաւարտուեց Բիւզանդիայի եւ, ըստ ամենայնի, նրա ակտիւացման հետ յոյսեր կապած հայերի զոնէ մի մասի համար⁷⁵: Նշանք պարտուեցին Նախճաւանում ու Կարինում, գօրավար Մաւրիմատսը [*Ա* եւ *Երկից*, գրչագրերում երկու անգամ կոչուած նաեւ *Մաւրիմատս*) նահանջեց Վիրք, իսկ արաբական զօրքը աւարի մատնեց «զամենայն երկիրն Հայոց, զԱրուանս, զՍիւնիս... եւ կալաւ պատանդ զգլխատուր իշխանս աշխարհին, եւ գկանայս եւ զուստերս եւ զդստերս բազմաց»: Պատմիչը շարունակում է՝ «Եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն համագեանքն իւրովք գնաց ընդ նո-

սա⁷⁶. և տարեալ իջուցին զնոսա յԱտրեստան. անդ մեռաւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և մարմինն նորա բերաւ ի գաւառ իւր և քաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց» (եջ 153 (174)). և մենք պէտք է թուագրենք Հայոց իշխանի թերես իրօք կամատր աստանդականութիւնն ու վախճանը նոյն՝ 656 թուականով: Նշենք, որ այդ տարուայ կէսերին նաեւ վախճանուեց Օսման ամիրապետը, որից յետոյ խալիփայութիւնն աստիճանաբար ընկղմուեց երկպառակչական պատերազմների յորձանուտը:

Սերիոսն այնուհետեւ այլ թուագրում չունի մինչեւ Տայքից վերադարձած (ըստ ամենայնի՝ Դուինի կաթողիկոսարան) Ներսէսի հալածական կեանքի *վեցերորդ տարուայ* նշումը: Այդ պարբերութիւնից առաջ նա միայն յայտնում է. «Եւ *ունէր* [հասկանալ՝ «ստացաւ», «ձեռք բերեց»] (Թէոդորոսի վախճանից յետոյ) - Ա. Յ.] զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս Համազասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի Դաթի, այր առաքինի յամենայն դէմս»: Սակայն, կարծում ենք, որ կաթողիկոսի վերադարձի ժամանակի մասին ասուածի ոճը՝ «*մինչեւ մեռաւ* Ռշտունեաց տէրն, *դադարեաց* ասպատակ Տաճկին, *և ապա յետ* վեցերորդի *ամի* հալածացն...», ստիպում է մտածել, որ պատմիչն արդէն իր նախորդ տարուայ նկարագրութիւնից (ձմռանը քիզանդացիների ակտիւացումից մինչեւ Թէոդորոսի մահն ու Համազասպի իշխանութիւնը) անցում է կատարել առնուազն յաջորդ տարուան, այսինքն՝ 657 թուականին: Այստեղ հակառակ խնդիր է առաջ գալիս. իրականում 653 թ. սկզբից հաշուած մինչեւ 657 թ. զգալիօրէն պակաս է (մէկ տարի և անէլի), քան քնագրի նշած 6 տարին: Ուստի դեռ անհրաժեշտ է ընտրութիւն կատարել, թէ ի՞նչ է մեր առջեւ՝ մի վաղ գրչական վրիպա՞լ (օրինակ՝ «հինգերորդի ամի» փոխանակ «վեցերորդի ամի»), թէ՞ պատմողական ոճի արդիւնքում (այսինքն՝ երբ բացարձակ ճշգրտութիւն չի պահանջում) Սերիոսի թոյլ տուած ինչ-որ կարգի թուաբանական սխալ (Էդուարդ Դանիէլեանը մէկ այլ հնարատր լուծում է առաջարկել, ըստ որի՝ պատմիչի նշած 6 տարին անհրաժեշտ է հաշուել ոչ թէ 653-ից, այլ այն՝ անէլի վաղ ժամկէտից, երբ ենթադրաբար Թէոդորոս Ռշտունու հետ տարածայնութիւնների պատճառով Ներսէսը հեռացել էր Տայք. Սերիոսից յայտնի է, որ նա 652 թ. Կարին հասած կայսեր մօտ եկաւ «ի Տայոց»⁷⁷): Թերես դժուար է միայն մտածել (թէպէտ տեսականօրէն դա բացառուած չէ), որ իր երկի այս անարտական կտորներում շատ կանոնատր շարադրանք մատուցող պատմիչը ինչ-որ պատճառով որոշել է ոչինչ չյայտնել արանքում բաց թողած տարիներից մէկի մասին:

Թեովանէս Խոստովանողի տեղեկութիւնները քիչ են օգնում այս ժամանակահատուածի մասին (654-657 թթ.) Սերիոսի հաղորդումներն ստուգելու հարցում: Բիզանդացի ժամանակագիրը Կոստանդ Բ-ի 13-րդ (653-654 թթ.) և աշխարհաստեղծման 6146 (654) թուականի համար յայտնում է միայն արաբների նաւատորմի՝ Էգէնան ծով, իսկ Մուսխայի

ցամաքային բանակի՝ Կապադովկիայի Կեսարիա հասնելու մասին. իսկ յաջորդ. այսինքն՝ 655 թ. արդեն դնում է իրականում 656 թ. յունիսին տեղի ունեցած Օսման խալիփայի սպանությունը («Այդ տարին էր իրապես սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմանին... Այդ առթիւ արաբների մէջ յուզումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին... էին ուզում... իսկ Ասորիքում եւ Եգիպտոսում ապրողները՝ Մուաւիային: *Յարդեց Մուաւիան* եւ իշխեց 24 տարի»)⁷⁸: Յաջորդ մի քանի տարիների նկարագրութեան ուշադիր քննութիւնից եւս պարզ է դառնում, որ Թէոփանէսի թուագրումները իրական ժամանակագրութիւնից յետ են մնում 1-2 տարի: Այսպէս, 656 թ. տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6148, Կոստասի՝ 15-րդ, Մուաւիայի՝ 1-ին տարի) նկարագրում է Ալի ամիրապետի բանակի առաջին մեծ պարտութիւնը Բաքրայիտսի մօտ, որն իրականում տեղի է ունեցել 657-ին: 657-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6149, Կոստասի՝ 16-րդ - տարի) յիշատակում է կայսեր արշաւանքը քալկանեան սլաւոնների դէմ, որն իրականում վերաբերում է 658 թուականին⁷⁹: 658-ի տակ է դրւում (աշխարհաստեղծման՝ 6150, Կոստասի՝ 17-րդ տարի) արաբա-քիզանդական զինադադարի պայմանագրի կնքումը («Այդ տարի Մուաւիայի առաջարկութեամբ հռոմայեցիների եւ արաբների միջեւ հաշտութիւն կնքուեց: Պատճառը արաբների մէջ բռնկուած ապստամբութիւնն էր... արաբները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մէկ ձի եւ մէկ ստրուկ»), որը, ինչպէս երեւում է ի թիւս այլ աղբիւրների՝ նաեւ «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական տեղեկութիւններից, աւելի ճիշտ է վերագրել 659 թուականին⁸⁰: Եւ վերջապէս, 659-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6151, Կոստասի՝ 18-րդ, Մուաւիայի՝ 4-րդ տարի) նշում է Ալի ամիրապետի մահուան մասին («Երբ արաբները Սապֆիում էին գտնում, *սպանուեց Պարսկաստանի [՝] Ալին*: Այդպիսով Մուաւիան *դարձաւ միահեծան թագուտը*, հաստատուեց Դամասկոսում, որտեղ եւ կենտրոնացրեց դրամական գանձերը»), որն իրականում տեղի է ունեցել 661 թ.⁸¹: Աւելացնենք, որ նոյնը շարունակում է յաջորդ մի քանի տարիների համար. օրինակ, շուրջ երկու տարուայ շեղում է պարունակում Թէոփանէսի նկարագրութիւնը Կոստանդ կայսեր՝ Կոստանդնուպոլսից Միրակուզ տեղափոխուելու մասին, որը թուագրուած է նրա 20-րդ եւ աշխարհաստեղծման 6153 տարւո՛ւնով, այսինքն՝ 661-ով. այնինչ իրականում տեղի է ունեցել 663 թ.⁸², իսկ դրանից երեք տարի անց (աշխարհաստեղծման 6156, Կոստասի 23-րդ տարի), այսինքն 664 թ. համար ասում է, որ «Այդ տարի պանեց շփոթում եղաւ», այնինչ աստղագիտական հաշուարկներով՝ ծնուզատիկ է եղել յաջորդ՝ 665 թուականին⁸³:

Չուարթնոցի կառուցումն աւարտին հասցնելու Ներսէսի ջանքերի մասին նշումից յետոյ Մեքիոսը շարադրում է արաբների մասին խոհերի (իրականում՝ հինկտակաբանեան օրինակներով համեմտուած փնովման) ծաւալուն հատուածը, որը տարաբախտաբար Գետրոգ Աբգարեանի կող-

մից ընկալուել է իբրեւ երկի հեղինակային յիշատակարան եւ հանուել ու տարուել բնագրի վերջ⁸⁴։ Սի կողմ ղնելով բանասերի կատարած բարգմանութիւնը՝ պատմիչի խօսքի սկիզբը պէտք է հասկանանք այսպէս. «Արդ՝ թպէտ եւ [=չմայած] վայրապար [=պարզ ու հասարակ] գրուցեալ տողեցից [=պատմելու (գրուցեալ տողելու) էի (պայմանական անցեալով)] զբանս ի կարգի պատմութեանս [=իմ պատմութեան *հերթականութեամբ*⁸⁵] ըստ անհանճար խորհրդոյ մտացս իմոյ⁸⁶. եւ ոչ ըստ արժանատր շնորհի գիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն՝ եւ [=մտել] հաստատեցից [=հաստատելու եմ (պայմանական ներկայով)] մարգարեական բարբառովն...»⁸⁷։ Իսկ անէծք յիշեցնող այս խոհաբանութեան աւարտն է. «Եւս ապա յեւս [Մ եւս] բանիցն ասէ. «Մերձ է ար կորստեան մոցա. հասեալ է պատրաստութեամբ Տէր ի վերայ մոցա», որ եւ *այս եւս կատարեսցի* ի ժամանակի իւրում»։ Սրան լսելանում է այն, որ Մ գրչագրում հատուածից առաջ մեծ խաչանշան է դրուած. իսկ Թ. Սիւրդատեանցի (մտել՝ Ստ. Մալխասեանցի) հրատարակութիւնում՝ *տող է բաց թողած*, որը, ինչպէս բնագրի նախորդ մասերում կարմիր գլխատանոթն էին, հատուածաբաժանում (գլխաբաժանում) է ցոյց տալիս (մոյն հաւանականութեամբ՝ հէնց հեղինակային)։ Իսկ այս ամենից բխում է. որ «Իսմայելի որդիների» մասին «խոհերը» հեղինակի սիւծենտային մտայղացման իմաստով մախ եւ առաջ վերաբերում են (պարզապէս՝ նախաբան լինելով) այն *յաջորդող*. մէկ պարբերութիւն անց գրուած նախադասութեանը, որը պատմում է իրօք անէծքի արժանի արաբական վայրենագործութիւնների մասին, եւ յետոյ միայն՝ մի քանի պարբերութիւն անց այն ընդարձակ հատուածին (բազմացած ւսմիրապետների երկպառակչական կռիւների ու դրանց հանգուցալուծման մասին), որով աւարտում է Սերիոսի բնագիրը։

Կատարուած վերլուծութիւնից մտել երեւում է, որ քննարկուած «խոհերի» հատուածը նախորդող եւ յաջորդող սիւծենքը ոչ թէ տարաբաժանող, այլ տրամաբանօրէն իրար կապող նշանակութիւն ունի։ Ըստ այդմ՝ յաջորդող նախադասութեան սկզբի թուագրումը՝ «*Ի մինն ամի* ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Իսմայելացոցն եւ հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց», կարող է վերաբերել միայն նախորդող հատուածում նշուած տարուան («յետ վեցերորդի ամի հալածանացն [Ներսէսի]»), այսինքն, ինչպէս տեսանք վերետում՝ 657 թ. (թպէտ կրկնենք, որ լրիւ հնարաւոր չէ բացառել մտել յաջորդ՝ 658 թուականի տարբերակը)։ Իր երկի այդ վերջին թուագրման տակ Սերիոսն ամփոփում է Բիւզանդիային հնազանդութեւ մանրամասները։ Նախ մա յաւելում է. «Եւ արաք արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ *կիրապաղատ* [Մ կորապաղատ] եւ ետ մմա *զաւոյս արծաթիս* եւ *զիշխանութիւն* [երից. զիշխանութիւնն] *աշխարհին* Հայոց. եւ *պատիւս այլոց իշխանացն*, եւ զանձս զարացն»⁸⁸։ Ուշագրաւ է, որ Կոստանդ Բ-ին

գրած հնագանդութեան «հրովարտակին» ի պատասխան՝ մրա կողմից յափազանց մնան պատիւների է արժանանում մաւի Աղուանից իշխան Ջեւանշէրը: Ըստ «684 թ. պատմութեան» «եւ իսկոյն հրամայէր գրել երդմունս եւ ունել համամիտ խաղաղութիւն: Եւ պարզեւս մեծամեծս շնորհէր եւ [bclr չիք եւ] *գահոյս արծաթիս* քանդակակերտ քիկամբք ոսկեզամ⁸⁷ եւ հանդերձս ոսկեմամեալս... Եւ առնէ զմա *պոռոտն պատրիկ*, եւ տայր բերել պատրկութեան եւ հիպատութեան եւ ապ[ու]հիւպաքոսութեան [bclr ապուհիւպաքոսութեան] եւ ստրատելատութեան եւ ելիստութեան [a չիք եւ ելիստութեան] *հազար երկերիւր արանց պատիւ...*», քիչ անց, Կոստանդի «հրովարտակում» Ջեւանշէրը մեծալուած է իբրեւ «Աղուանից իշխան, ապուհիպատ [bclr ապուրիպատ] եւ պոռոտն պատրիկ եւ Արեւելեաց [bclr Արեւելից] կուսակալ»⁸⁸:

Հայերի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխութեանն ի պատասխան՝ արաբները սպանում են պատանդ տարուածների մեծ մասին՝ 1775 մարդու («*Յայնժամ* ետես արքայն Իսմայելի, եթէ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ մոցա, զամենայն պատանդսն. զոր տարեալ էին ի [bclr ից չիք ի] յերկրէն՝ ոգիս իբրեւ Ռ-Չ-Հ-Ե. սատակեցին զամենեսեան ի սուր տուսերի. եւ մնացորդն սակաւք. թուով իբրեւ ԻԲ. որք ոչ դիպեցան ի տեղւոյն. այն միայն ապրեցան»⁸⁹): Այնուհետեւ, ըստ Սեբեոսի՝ արաբների ենթակայութիւնը մերժելուն չեն կարողանում համաձայնել Մուշեղ Մամիկոնեանը (որի 4 որդիները պատանդ էին խալիփայութիւնում) եւ ուրիշ իշխաններ՝ անունով չնշուած. որոնք ձերբակալուած են (ըստ երեւոյթին՝ հէնց Համազասպ Հայոց իշխանի կողմից) ու թողնուած կայսեր հայեցողութեանը. վերջինս միւսներին ազատ է արձակում, սակայն Մուշեղին պահանջում է իր մօտ ուղարկել («Արդ՝ զայլ իշխանսն, զոր ձերբակալ արարեալ էին, հրամայեաց թագաւորն թողուլ ի բաց, բայց զՄուշեղ *առ ինքն խնդրեաց*»), ընդ որում, չմայած պատմիչը մոտիւր չի նշում, սակայն շարադրանքի տոնից երեւում է, որ Կոստանդի մպատակը, թերեւս, ամենեւին էլ չար չի եղել⁹⁰: Նշում է մաւի արաբներին ենթարկուելը դադարեցրած Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնեանի (որի եղբայրներից մէկն էր պատանդ Ասորիքում⁹¹) եւ հայ աւագանու մեծ մասի գլխատար պատճառաբանութիւնը. խալիփայութիւնից մոր պատանդներ էին պահանջում՝ «բայց զայն [=բացի դրանից՝] եւ այլ եւս յիշխանացն հանդերձ կանամբք իւրեանց խնդրէին առ ինքեանս յԱտրիս»: «Վասն այնորիկ, - գրում է հեղինակը, - լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս՝ ի բաց կացին ի ծառայութենէ մոցա եւ *հապճեպ երթեւեկով* հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց՝ հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ զաւրացն Աղուանից⁹² եւ իշխանացն [Մ իշխանս] աշխարհին Սիւնեաց՝ հանդերձ աշխարհաւս իւրեանց...»:

Տեղին նշենք, որ Սիւնեաց իշխանների մասին այստեղ շարունակուող բացատրական արտայայտութիւնը («որք [Մ որ] լծեալ էին յառա-

ջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի. *մինչեւ բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից եւ տիրեաց Իսմայելացին*. նոքա անդրէն նուաճեալ միաբանեցան ընդ Հայոց») Սեբիոսի շարադաստրեան որոշ խրթինութեան հետեւանքով պատմագրութեան մէջ ժամանակագրական սխալ մեկնաբանութիւն է ստացել: Թէկուզ եւ պակասաւոր թուացող այդ արտայայտութեան⁹⁶ ճշգրիտ ընթերցման հիման վրայ Սիւնիքի դուրս գալը Իրանի հիւսիսային սպահայեանութեան ուղիղ ենթակայութիւնից. որի կենտրոնական շահր-աշխարհը Ատրպատականն էր (գոնէ Ձ դարի երրորդ քառորդում՝ Փայտակարան կենտրոնով)⁹⁷, պէտք է թուագրուի ոչ թէ պատմիչի նախորդող նախադասութիւնների տեղեկութիւնների ժամանակով (խալիփայութեանը ենթարկուելուց հրաժարուելը եւ կոյսրութեանը հնազանդութիւն յայանելը 657 թ.)⁹⁸, այլ հենց Սասանեան *թագաւորութեան կործանման* եւ նրա վերջին մնացորդներում (այդ թում՝ Ատրպատականում) վերջնականապէս *արաբական տիրապետութեան հաստատման* պահով. այսինքն՝ 652 թ.: Յիշենք, որ այդ նոյն տարում կնքուեց արաբա-հայկական դաշինքի պայմանագիրը («Եւ ի մինն ամի ապստամբեցին Հայք ... եւ հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի»⁹⁹). որում շատ մեծ հաւանականութեամբ կարող էր արժարծուած լինել նաեւ (եթէ. բնականաբար, ենթադրենք, որ Սեբիոսը յարմար չի գտել իր տեղում վերաբրտադրելու պայմանագրի բոլոր կետերը) Սասանեան սպահայեանութիւնների վերացումից յետոյ մինչ այդ շուրջ 8 տասնամեակ առանձին շահրի կարգավիճակով (ընդհանուր ստմամբ) ապրած Սիւնիքի՝ Հայոց շահր-աշխարհի կազմի մէջ վերադարձի խնդիրը: Վերջինիս լուծումը հաստատապէս ասարտուել էր յօգուտ Հայաստանին ենթակայութեան գոնէ 653 թ. վերջերին Դամասկոս մեկնած Թէոդորոս Աշտունու եւ խալիփայութեան վտխարքայ Մուաւիայի պայմանաւորութիւններով. որոնց մասին պատմիչը գրում է. «Եւ իշխանութիւն ետ մնա [Թէոդորոսին - Ա. Յ.] զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՄիւնիս, մինչեւ ցԿապկոհ եւ ցպարհակն ճորայ. եւ... պայման էր եղեալ մնա՝ ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն»¹⁰⁰: Այսպիսով պէտք է համարենք, որ 652 թ. վերաբերող տեղեկութիւնները շարադրելիս Սեբիոսին չի յաջողուել զրել կենտրոնական Հայաստանի կազմի մէջ Սիւնիքի վերադարձի մասին, սակայն երկի ասարտական մի հատուածում, ուր կարող էր սխալ ընկալուել նահանգի կարգավիճակը (օրինակ՝ Աղուանք աշխարհին հաւասար), պատմիչը կարեւոր է գտել յատուկ նշում կատարել մի քանի տարի առաջ տեղի ունեցած այդ վտվռիտութեան մասին:

Արդ, ասարտելով Բիզանդիային «հապճեալ երթեւեկով» հնազանդութիւն յայտնելու հանգամանքների ու հետեւանքների ներկայացումը՝ Սեբիոսը շարադրում է իր երկի վերջին հատուածը՝ արաբական զօրքերի միջեւ սկսուած երկպառակչական պատերազմների մասին, առանց որեւէ *նոր թուագրում, նշելու* («Արդ՝ առաքեաց Աստուած խռովութիւն ի մէջ

բանակացն որդիոցն Իսմայելի...» եւ այլն)¹⁰¹։ Ա գործագրում այն խաչանշանով առանձնացուած է նախորդող բնագրից, ինչը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ հեղինակի մտադրացման մէջ դա, հաւանաբար, հենց առանձին հատուած է եղել։ Հաշուի առնելով երկի ամբողջական համագամանքը՝ պատմիչի շարադրած փաստերը (յաճախ եզակի՝ մեզ հասած տարալեզու վկայութիւնների շրջանակում) չեն կարող զմահաստել այլ կերպ, քան իրադարձութիւնների՝ հարեւան երկրում թողած անմիջական տպաւորութիւնների տակ ստեղծուած ամենահաւաստի պատկերը՝ առանց հետագայ ընդհանրացումների ոգով «վերամշակման»։ Մնացեալ աղբիւրները կարող են օգնել միայն հայ հեղինակի վկայութիւնների ժամանակագրութիւնը ճշգրտելու խնդրում։

Ըստ Սեբեոսի՝ արաբական զօրքերը սկզբում իրար դէմ են դուրս գալիս չորս մասի բաժանուած։ «մասն մի՝ այն, որ ի Հնդկաց կողմանէն, մասն մի՝ այն, որ ունին զԱսորեստանն եւ զկողմանս հիւսիսոյ, մասն մի՝ այն, որ յԵգիպտոս եւ ի կողմանս Թէտալացոց»¹⁰², մասն մի՝ ի կողմանս Տաճկաց եւ յԱսկարոն [*Երից*, յԱսկարան] կոչեցեալ տեղոջ. եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս...»¹⁰³։ Դրանցից վերջին երկուսը մի պահ դաշնակցում են («այն, որ յԵգիպտոս եւ որ ի կողմանս Տաճկաց»), սպանում իրենց «թագաւորին» եւ ուրիշին հռչակում («եւ այլ թագաւոր մատուցին»)։ Այստեղ պատմիչի մօտ ի յայտ է գալիս Մուաւիան. «Իսկ այն իշխանն, որ ի կողմանս Ասորեստանի էր՝ Մաւիաս անուն, իշխան նոցա, որ էր երկրորդ թագաւորին իւրեանց, իբրեւ ետես զեղեալսն, միաբանեալ զգաւրս իւր՝ զմաց եւ նա յամապատն եւ սպան զայն եւս արքայ, զոր նոքայն մատուցեալ էին։ Եւ ետ մարտ ընդ զարացն, որ ի Տաճկաց կողմանէ, եւ եհար զնոսա կոտորմամբ մեծաւ եւ դարձաւ անդրէն յաղթութեամբ յԱսորեստան» (ընդ որում՝ ճիշտ կը լինի ուշադիր լինել այն համագամանքի նկատմամբ, որ Սեբեոսն օգտագործում է «իշխան», «երկրորդ թագաւորին իւրեանց» եզրերը՝ դեռեւս ոչինչ չասելով նրա այլ յաւակնութիւնների մասին)։ Շարունակութեան մէջ պատմիչը պարզաբանում է տալիս վերը նշուած դաշինքի երկրորդ մասում՝ Եգիպտոսում կատարուած դէպքերի վերաբերեալ. «Իսկ այն զաւրն, որ յԵգիպտոս, միաբանեալ ընդ թագաւորին Յունաց՝ եւ [=մաւել] արար հաշտութիւն եւ միաւորեցաւ. եւ բազմութիւն զաւրաց՝ իբրեւ հնգետասան հազարաց, հաւատացին ի Քրիստոս եւ մկրտեցան»։ Դրանցից յետոյ, կարծէք, ամբողջով պատերազմի մի փուլի նկարագրութիւնը՝ Սեբեոսը գրում է ռազմական գործողութիւնների էլ աւելի քեծացման մասին («Եւ սաստկացաւ արիւն կոտորածին անհուն բազմութեանց ի մէջ բանակացն Իսմայելի, եւ գործ պատերազմին տագնապէր զնոսա՝ զմիմեանս սատակելով։ Եւ ոչ կաբէին դադարել լիքք մի ի սրոյն եւ ի գերութենէն եւ ի սաստիկ պատերազմացն, որ ի ծովու եւ ի ցամաքի»)։ Ահա այստեղ նորից ի յայտ է գալիս Մուաւիան, սակայն արդէն թագաւոր հռչակուելու եւ խաղաղութիւն հաստատելու համար («մին-

չեւ *զարացաւ* Մաւիաս եւ յաղթեաց ամենեցուն: Եւ *հնազանդեցուցեալ* ընդ ինքեամբ՝ եւ [=մաւ] թագաւորէ ի վերայ կալուածոյ [ուշ 22 կալուածոց] որդւոցն Իսմայելի եւ առնէ *խաղաղութիւն* ընդ ամենեսին», որի յիշատակութեամբ էլ աւարատւմ է Մեքիոսի երկի շարադրանքը:

Դէպքերին ժամանակակից եւ առնուագն ականջալուր հայ պատմիչի այս վերջին վկայութիւնների համադրումը այլ աղբիւրներից յայտնի եւ ժամանակագրական հաստատումներ ունեցող տուեւանների հետ թոյլ է տալիս նկատել երկու կարեւոր հանգամանք: Նախ՝ որ հեղինակի պատկերացմամբ՝ Մուաւիան ամիրապետութեան մրցավազքի մէջ մտել է ոչ միանգամից (ինչպէս որ ներկայանում է. օրինակ. Թէոփանէս Խոստովանողի մօտ), եւ պէտք է ենթադրել, որ ամենայն հաւանականութեամբ՝ նախորդ Օսման ամիրապետի օրինական ժառանգորդ ու վերջին «ուղղահաւատ» խալիփայ Ալիին մա սկզբում հաւատարիմ է եղել («...էր երկրորդ *թագաւորին* իւրեանց»): Եւ երկրորդ՝ Մեքիոսը չգիտի իր վերջին նախադասութեան հերոսի գլխաւոր հակառակորդին՝ Ալի ամիրապետին 661 թ. մայիսին վերջնականապէս պարտութեան մատնելու եւ սպանելու մասին (փոխարէնը՝ «*հնազանդեցուցեալ* ընդ ինքեամբ») ¹⁰⁴. սակայն չնայած դրան գրում է Մուաւիայի անվերապահ յաղթանակի («յաղթեաց ամենեցուն»), ապա *արաբական* բոլոր տիրոջներուն («ի վերայ *կալուածոյ* պորոցն Իսմայելի» ¹⁰⁵) «թագաւորելու» եւ բոլորի հետ խաղաղութիւն հաստատելու մասին («առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին»): Այնչափ է, որ այդպէս հնարաւոր էր գրել միայն այնպիսի մի պահի, երբ նախկին փոխարքայի իրականում ոչ վերջնական յաղթանակը այնուամենայնիւ կարող էր գոնէ ինչ-որ չափով բաւարար լինել *Հայաստանում ստեղծագործող պատմիչի համար* արձանագրելու արաբների երկպառակչական պատերազմների (թէպէտ իրականում՝ *ծաւալուն* ռազմական գործողութիւնների) *աւարտը*. Մուաւիայի *տիրակալութիւնը* եւ «ընդ ամենեսին» *խաղաղութեան* հաստատումը: Եթէ յիշենք, որ Թէոփանէս Խոստովանողի հաղորդումների համաձայն՝ Բարբալիսոսի մօտ Մուաւիայից Ալիի կրած առաջին մեծ պարտութիւնից (657 թ.) 2 տարի անց եւ նրա սպանուելու նախորդ տարում ¹⁰⁶ «Մուաւիայի առաջարկութեամբ հռոմայեցիների եւ արաբների միջեւ *հաշտութիւն կնքուեց*» ¹⁰⁷, ապա դժուար չէ նկատել, որ հենց այդ պայմանագրի կնքմանն սնմիջակսմօրէն յաջորդած ժամանակը, այսինքն՝ 659 թուականն է այն յարմար պահը, երբ Բիւզանդիային վերստին հնազանդութիւն յայտնած ու խաղաղ շինարարութեամբ նախորդ տարիների ծանր վերքերն ամոքելուն լծուած Հայաստանում կարող էր առաջանալ Մուաւիայի տիրակալութեան եւ խաղաղութեան վերջնական հաստատման տպաւորութիւնը:

Տեղին նշենք, որ Թէոփանէսը Օսման խալիփայի մահուանը յաջորդած իրավիճակի ընդհանուր եւ գոնէ սկզբի վտուի համար խառնակ նկարագրութեան մէջ (ըստ որի՝ Մուաւիան փաստօրէն ամիրապետ է

դառնում Օթմանից անմիջապես յետոյ) այնուամենայնիւ յայտնում է մի կարեւոր տեղեկութիւն. որի հաաստիութիւնն ընդունելու դէպքում, թոււմ է. թէ հնարաւորութիւն է առաջանում աւելի ճշգրիտ ընկալելու ուժերի քաղաքական դասաւորութիւնը: Ժամանակագրի խօսքերով՝ Ալիի եւ Մուսաիայի պայքարում վերջինիս կողմում էին բացի Ասորիքից նաեւ «Եգիպտոսում ապրողները»¹⁰⁸: Դուս հետ համադրելով երկպառակշական պատերազմի եգիպտոսեան դրուագների մասին Մեքիտսի վերը յիշատակուած սուելի կանոնաւոր տուեալները (վերջում՝ «այն գաւրն, որ յեգիպտոս, միաբանելոյ ընդ քազաւորին Յունաց...» եւ այլն)՝ թերեւս արդարացւում է առաջ քաշել այն ենթադրութիւնը, որ Բիւզանդիայի հետ Մուսաիայի յայտնի իմաստով «համագործակցութիւնն» սկսուել էր 659 թ. պայմանագրի կնքումից շատ աւելի վաղ: Ընդ որում՝ դուս հետ գուցէ կապուած են ոչ միայն Բարբսդիստսի ճակատամարտին յաջորդած տարում Կոստանդ Բ-ի գլխաւորութեամբ բիւզանդական բանակի՝ դէպի արեւմուտք («Սկլաւինիայի դէմ») շատ մեծ եւ յաջող արշաւանքի իրագործումը (ըստ Թեոփանէսի), այլեւ հենց հույների՝ կայսրութեանը հնազանդութիւն յայտնելը 657 թ. (ըստ Մեքիտսի): Նշենք, որ այս լուծման դէպքում է լրիւ հասկանալի դառնում, որ Եգիպտոսի՝ «ընդ թագաւորին Յունաց» միաբանուած արաբական զօրքը, հայ պատմիչի վերը բերուած արտայայտութեան համաձայն՝ հաշտուած ու միապաւում է («եւ արաբ հաշտութիւն եւ միաւորեցաւ») հենց Մուսաիայի հետ:

Այսպիսով, Մեքիտսի երկի մեզ հասած վերջին տողերը վերաբերում են 658-659 թթ. իլոսդարծութիւններին: Այդ վերջին տողերը ենթադրած պահի եւ պատմիչի՝ մէկ էջ առաջ նշած վերջին թուագրման (Ներսէս կաթողիկոսի «հալածանքների» վեցերորդ եւ Բիւզանդիային հնազանդութիւն յայտնելու «առաջին» տարին՝ 657 կամ 658 թ.¹⁰⁹) միջեւ ընկած մէկ տարուց քիչ աւելի ժամանակը, ըստ էութեան, այնքան մեծ չէ, որպէսզի երկու ժամկէտների միջեւ թուագրման այլ նշման բացակայութիւնը մեծ կասկած առաջացնի: Սակայն մեզ համար կարեւոր է այն, որ այդպիսի նշման բացակայութիւնը լրիւ անհակասական ու ամբողջովին հասկանալի կը դառնայ հենց այն դէպքում, եթէ համարենք, որ վերջին թուագրումից («*Ի նմին ամի* ի բաց կացին Հայք...») շուրջ մէկ տարի անց է կատարուել ոչ միայն երկի վերջին նախադասութեան մէջ նշուած իրադարձութիւնը, այլ նաեւ այդ նոյն վերջին նախադասութեան գրառումը: Այս պարագայում է, որ իր երկի շարադրանքը շատ վաղուց սկսած¹¹⁰ եւ (ի բարեբախտութիւն մեր ժամանակների աղբիւրագետի) նրա շարունակմանը պարբերաբար վերադարձող Մեքիտս պատմիչը եթէ ցանկանար նոր թուագրում նշել, ապա դա լինելու էր իր ապրած ընթացիկ տարուայ նշումը, եւ այդ դէպքում՝ մի աւարտական յիշատակագրութեան մէջ (այդպիսին չունենք ո՛չ երկի վերջում, ո՛չ էլ միջամասի որեւէ հատուա-

ծում. ուստի պետք է համարենք, որ շարադրանքի դադարումը հեղինակի կողմից, ամենայն հաւանականութեամբ, ծրագրուած չի եղել):

Այս տրամաբանական եզրայանգումը գումարում է վերը քննուած այն հանգամանքներին, որ պատմիչի վերջին արտայայտութիւնները 659 թ. կնքուած բիւզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրին անմիջապէս յաջորդած ժամանակահատուածում գրուածի տպատրութիւն են թողնում, եւ որ նա ծանօթ չէ աւելի ուշ տեղի ունեցած իրադարձութիւններին (օրինակ, Ալիի նկատմամբ Սուաիայի 661 թ. վերջնական յաղթանակին, իսկ ստորեւ կը տեսնենք՝ նաեւ դրան նախորդած մէկուկէս տարիների անցքերին): Այդպիսով, կարող ենք ամփոփել, որ Մեքիտսն իր երկի վերջին մասերը շարադրել է, ամենայն հաւանականութեամբ՝ 659 թ. առաջին կէսին, եւ այդ ժամանակ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութիւնը դեռեւս աւարտուած չի եղել: Հնարատր է, ինչպէս ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ, որ երկի շարադրանքը դադարել է հեղինակի վերահաս մահուան հետեւանքով (ուրեմն՝ 659 թ., ոչ թէ 660 կամ 661)¹¹¹: Գուցէ եղել են այլ պատճառներ, որոնց մասին կարելի է միայն ենթադրութիւններ անել, սակայն իրողութիւնն այն է, որ եթէ անգամ Մեքիտս պատմիչը տեսել է Ջուարթնոցի կառուցման աւարտը, ապա միեւնոյնն է՝ նա չի կարողացել արձանագրել դա իր երկի մեզ հասած տարբերակում:

Արդ՝ Ջուարթնոցի տաճարի շինարարութեան աւարտի եւ նաւակտիքի ժամանակը ճշտելու որոշակի հնարատրութիւն է տալիս «684 թուականի պատմութեան» վկայութիւնների քննութիւնը: Այդ պայմանական անուանումը կրող ոչ այնքան փոքր պատմական երկը փաստօրէն բառացի արտագրութեամբ պահպանուած է Ժ դարի վերջի պատմիչ Մովսէս Դասխուրացու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա գրքի ԻԷ-Լ եւ Բ գրքի ԺԸ-ԼԱ եւ ԼԳ-ԽԵ գլուխներում (Բ.թ գլխում Ժ դարի պատմիչը տեղադրել է սեփական շարադրանքը՝ հիմնուելով իր մէկ այլ սկզբնաղբիւրի՝ վերը նշուած «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի» տեղեկութիւնների վրայ)¹¹²: Որոշ հեաազօտողների կարծիքով՝ վերջինիս շարադրանքին է յանգում նաեւ ՊԱ Բ.Ժ գլուխը, ուր պատմում է հետագայում Միհրանեսաններ համարուած Վարազ Գրիգոր, Ջեւանշէր եւ Վարազ Տրդատ Գարդմանից իշխանների՝ Մասանեսաններից սերելու մասին առասպելական տոհմաբանութիւնը: Սակայն իրականում այդ պատմութիւնը հաւաստի գրեթէ ոչինչ չի պարունակում, լեզուով ու ռոնով էապէս տարբերում է «684 թ. պատմութեան» յարակից հատուածներից եւ անկասկած շարադրուած է հենց Ժ դարի հեղինակի կողմից՝ Խաչենի եւ Փառիստսի Առանշահիկ իշխանների տոհմաբանութիւնների մէջ ընդգրկուած վիպականացուած պատկերացումների հիման վրայ:

«684 թ. պատմութեան» անանուն հեղինակը է դարի 30-80-ական թուականներին Աղուանք երկրում (Մասանեսան մարզպանութեան տարածքի ընդգրկումով) տեղի ունեցած գլխատր իրադարձութիւնների մա-

սին գեղարուեստական բարձր ոճով, բաական մանրամասն եւ հիմնական գծերով վաւերական շարադրանք է ներկայացնում, որը որոշ հատուածներում դառնում է առաջին դէմքով: Քանի որ Տրտու գետի միջին հոսանքով իյսսր սահմանակցող կենտրոնական արցախեան Մեծ Կողմանք եւ Մեծ Իրանք գաւառների գանազան տեղանքները շարադրողի կողմից նկարագրուած են ընդգծուած մանրամասնութեամբ¹¹³, ենթադրում է. որ նա սերտում է հենց այդ տարածքից: Ըստ երեւոյթին, պատմիչը շատ մօտ է կանգնած եղել իր գլխաւոր հերոսներին՝ Ջեւանշէր եւ Վարազ Տրդատ իշխաններին, եւ յատկապէս՝ Մեծ Կողմանքի Իսրայէլ (երկրորդ անունով՝ Աբաս) եպիսկոպոսին. նա ներկայ կամ մասնակից է եղել նրանց մի շարք գործերին, այդ թւում՝ վերջինի ուղեւորութեանը Հոնաց աշխարհ՝ հիւսիսկովկասեան թիւրքալեզու ժողովրդին քրիստոնէական հաւատքի բերելու առիթով¹¹⁴: Աւելացնենք, որ «684 թ. պատմութիւնը» պարունակում է մի շարք պաշտօնական մամակներ, որոնց վաւերականութիւնը Նիկողայոս Աղոնցը կասկածելի էր համարում¹¹⁵: Սակայն իրականում արդարացի կը լինէր կասկածել դրանցում եւ ամբողջ երկում առկայ միայն որոշ (երբեմն՝ ծայրահեղ աստիճանի) չափազանցութիւնների առիթով, որոնք պաղիւնք են իր հերոսներին մեծարելու՝ միջնադարեան հեղինակի համար սովորական ու հասկանալի միտումի¹¹⁶:

«684 թ. պատմութիւնը» աւարտում է, ըստ ամենայնի՝ 682-683 թթ. իրադարձութիւնների նկարագրութեամբ. վերջնական շարադրանքը կատարուել է հաստատապէս 685 թ. ամռանը տեղի ունեցած հիւսիսկովկասեան խազարների աւերիչ արշաւանքից առաջ, որին զոհ գնացին Հայոց եւ Վրաց (ըստ մի տեղեկութեան՝ նաեւ Աղուանից) իշխանները: Հետաքրքիր է. որ ինչպէս եւ Սեբիոսը, «684 թ. պատմութեան» հեղինակն էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, ստեղծագործել է ինչ-ինչ վաւերով: Ուշադիր ընթերցելով Բ.իլ գլխի աւարտական ընդարձակ հատուածը («Աստուծոյ եւ արդ զ՝ինչ ասացից եւ կամ զո՞ր խաւսեցայց ... զի քեզ բարի լիցի [bclr լինիցի], եւ որդոց քոց ազգէ յազգ. մինչեւ յաւիտեան», նախ. 31-38), որը նաեւ Ջեւանշէր իշխանի տարտուածով թուագրում է տալիս՝ 670 թ. («Արդ՝ այս եռեակք տասներեքեակք եւ տարիք երեք, յոր [a գոր] սկսաւ Տէր բազմամեծար զբարեյադր իշխանն Աղուանից առնել [=637+33]...», նախ. 35), տեսնում ենք, որ այն գրուել է իբրեւ հեղինակի ստեղծագործական մտայղացման վերջաբան: Սակայն 13-14 տարի անց նա շարունակել է իր երկը (հիմնականում ծանրանալով 679-682 թթ. բախտորոշ իրադարձութիւնների վրայ, զլ. Բ.իթ-խե), ընդ որում՝ ինչ-որ պատճառով նրան չի յաջողուել օժտել այդ շարունակութիւնը նոյնատիպ գեղարուեստական վերջաբանով:

Արդ՝ «684 թ. պատմութիւնը» պարունակում է մեզ հասած հայկական եւ օտարալեզու մնացեալ սկզբնաղբիւրներին բացարձակապէս անյայտ, սակայն նրանց ունեցած տուեալներին լիովին համահունչ այն

տեղեկությունը, որ Կոստանդ Բ (Կոստանտինոս) կայսրը իր իշխանության 19-րդ տարում. այսինքն՝ 659 թ. սեպտեմբեր ամսից մինչև 660-ի սեպտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում, եղել է Ատրպատականում եւ իր մօտ հրաւիրել Աղուանից երկրի Ջեւանշէր իշխանին. «Իսկ *յիմն եւ ի տասներորդի ամի՝ քազատութեանն իւրոյ* Կոստանտինոս՝ թոռն Հերակլի [*ա Հայրակղի*], բազմամբոյս *գալաւք* եւ ընտիր ընտիր *գլխատրաւքն Յունաց* հանդերձեալ՝ եկն ի սահմանս [*ա յաշխարհն*] Պարսից՝ *կորգել ի Տաճկաց գկողմանս աշխարհացն* [*ա աշխարհին*]... Յայնժամ առաքիսց գմի ոմն ի գլխատրացն առ Ջեւանշէր՝ գալ մնա ի տեսութիւն: Եւ վաղվադակի աճապարեալ՝ հասանէր *յաշխարհն Մարաց*, առ մեծ կայսրն. գորշ գգալն լուեալ [*ա լսել*]՝ ընդ յառաջ նորա ինքնին [*ա ինքն*] ելանէր ի Քունգր [=Կանգաւար] գեաւոյ»¹¹⁷: Ըստ արցախցի պատմիչի հաղորդած մանրամասների՝ Աղուանից իշխանն արժանանում է բարձրարժէք նուէրների ու կայսեր անձնական մեծարանքին, եւ դա նախանձ է առաջացնում կենտրոնական Հայաստանի նախարարների մէջ, որոնց թում յանուանէ յիշատակում է «գաւրավար» Համազասպ Սամիկոնեանը. «Տեսեալ գայսպիսի եւ երկնաւոր պարգեւս առ նա եղեալ նախարարացն Հայոց եւ *գաւրավարին Համազասպայ*՝ ի նախանձ մեծ բրդեցան, եւ մնա ոչ էր փոյթ. այլ [*bclr* այն] այնուհետեւ խնդրէր իրաւժեշտ ի բարեսէր [*bclr* բարեբար] տեսնեն...» (նախ. 8): Կոստանդի նուիրած փրկչական խաչի մասունքը Ջեւանշէրը բերում է հայրենիք եւ այն պատշաճ ձեւով պահպանելու համար Ուխտանէս Աղուանից կաթողիկոսի հետ (655-680 թթ.¹¹⁸) նախաձեռնում Գարդման բերդում եկեղեցու շինարարութիւնը¹¹⁹:

Իսկ նոյն գլխի շարունակութեան մէջ ասում է, որ երբ ծնունդ փոխարինեց գալտունը, այսինքն՝ 660 թ. մարտ ամիսը, Ջեւանշէրը եւս մէկ անգամ հանդիպեց կայսրին, եւ այս անգամ՝ *Վաղարշապատում*: «Եւ ի փոխանորդել *գարնանային ժամուն* հանդերձաւ կազմեցաւ մեծարգի իշխանն Աղուանից՝ միւս անգամ տեսանել զկայսր՝ հանդիպել մնա [*bclr* զկայսրն եւ հրաժարեալ ի մմանէ *փիս* զկայսր...մնա] ի *Վաղարշապատ քաղաքի*: Յայնժամ հրամայի [*bclr* եւ հրաման] ի քազատրէն, զի մեծամեծք պտղատանն եւ վեհանձունքն [*ա վեհանձուկքն*] ընդ յառաջ [*bclr* առաջ] նորա ելցեն. եւ այնպէս արքունաբար [*bclr* արքայաբար] մտանէ ի կայսերականն [*ա կայսերական*] *մարգարան*...»¹²⁰: «684 թ. պատմութեան» հեղինակը բազմաթիւ մանրամասներ է յայտնում 660 թ. զարնան սկզբին Վաղարշապատում Կոստանդ Բ-ի հետ կայացած այդ հանդիպման մասին: Իր իշխանի նկատմամբ անթաքոյց հիացմունքով լցուած՝ նա թուարկում է Ջեւանշէրի ստացած նուէրները («Եւ զինչ քազատրականն սպաս էր [*bclr* քազատրական էր սպաս], զամենն [*bclr* զամենայն] մնա հրամայեաց տալ, ընդ որ տրապէգիաքն անգամ տոսկացան, եւ ի վերայ այնոցիկ՝ զքաջ հատուն իւրոյ Հերակղի եւ ԳՆիկիտա հանոյն¹²¹ զար-

քումական գաւտի [*bclr* գաւտին] ւածին ընդ մէջ նորա [*bclr* նորայն մէջ], եւ զիւրն պատմութեան, եւ դրաւս երկուս. եւ զորդիս նորա առնէր պատրկումս գտոյայականս», նշում Աղուանից աշխարհի համար կայսեր հաստատած կարգավիճակը («Եւ որ միանգամ առաջին քագաաւորացն Աւորուանից զիտաստանեայք [*bl* գեաւաստայք, *cr* գեաւաստեայք] եւ սահմանք լեալ էին, գամննայնն ի նա հրամայեաց ընծեռել [*a* ընծեռեաց] ագգաց յագգս, եւ արեւելեացս ամենեցուն արքայաբար *առնել տեսչութիւն*»), պատմում իմաստուն գրայցների ու ջերմ բաժանման մասին («Եւ ոչ էր խորհուրդ կայսերն ծածկեալ ի նմանէ, եւ ի նմանէն լսելով հսնաբեղ խորհրդականութիւնս [*bclr* խորհրդակցութիւնս] բազումս՝ հիանայր, եւ ողջունեալ [*a* ողջոյնեալ] զնա՝ ասէ, «Անձն քո՝ ընդ անձին իմում [*a* իմոյ], եւ սիրտ իմ՝ որպէս զսիրտ քո, երբ ի խաղաղութիւն»»)¹²²: Պատմիչի մօտ բացատրութիւն չենք գտնում միայն այն մասին, թէ ինչ պատճառով էր Հայաստան ժամանած Կոստանդը կանգ առել եւ հիւրեր էր ընդունում ոչ թէ Դուինում, այլ այդ դարաշրջանում որոշ չափով խաղիսով վիճակում յայտնուած նախկին մայրաքաղաք Վաղարշապատում¹²³:

Սակայն արդէն դժուար չէ նկատել, որ չնայած ինքը՝ 684 թ. անանուն պատմիչը, Չուարթնոցի մասին ոչինչ չի ասում, Կոստանդ Բ-ի՝ նրա նշած ժամկետում (յի իշխանութեան 19-րդ տարուայ գարնանամուտին) Վաղարշապատում լինելը, ամենայն հաւանականութեամբ, կայրուած է եղել ամարտուած տաճարի նաւակատիքի աբարդողութեանը Ներսէս կաթողիկոսի հրաւերով մասնակցելու հետ, ինչի մասին զիտենք սոյն աշխատանքի սկզբում բերուած «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի» ուղղակի պնդումից («եւ ի նաւակատիս կոչեաց զքագաւորն Հոռոմոց, ընդ որ յաւեժ հիւսցեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն զնալ զկնի իւր [*bclr* քագաւորին *չիւ* իւր], զի զնոյնածին յարմարեցէ ի պաղապանն»)¹²⁴: Սեզ մնում է միայն ենթադրել, որ Հայաստանում ու Վաղարշապատում Կոստանդի մնալը, թերեւս, չէր կարող երկար ամիսներ տեւել, ուստի աւելի հաւանական է մտածել, որ նրա մասնակցութեամբ Չուարթնոցի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու կառուցման ամարտը եւ օծումը տեղի են ունեցել հէնց 660 թ. գարնան սկզբին¹²⁵:

Չուարթնոցի օծման ժամանակի ճշտումից յետոյ անդրադառնանք այդ իրադարձութեան մասին միակ ուղիղ հաղորդումը պարունակող սկզբնաղբիւրի՝ «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագրքի»՝ Մովսէս Դաւիթուրանցու փոխանցմամբ մեզ հասած բնագրի միւս, այդ թում՝ բաւականաչափ խառնակուած կտորների դիտարկմանը: Նախ սկսենք այն տեղից, ուր յիշատակուած է Կոստանդ կայսեր 19-րդ տարին, (659/660 թ.), մեզ հասած բնագրում այդ տարուան է վերագրուած Ներսէս Շինողի կաթողիկոսանալը («Եւ նորին ԺԹ [*a* ԺԹ-անն]¹²⁶ ամին [*bclr* *չիք* ամին] նստի կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս՝ ամս Ի...»)¹²⁷, որն իրականում, Սեբիոսի յստակ թուագրմամբ՝ տեղի է ունեցել 641 թ. վերջերին: Վերը կա-

տարուած քննութեան լոյսի ներքոյ դժուար չէ նկատել. որ այդ թուականի առկայութիւնը Չուարթմոցի նաւակատիքի մասին յիշատակութեան կողքին, ամենայն հաւանականութեամբ, պատահական չէ: Ենթադրելի է, որ տուեալ ենթատեքստում բուն սկզբնաղբիւրի տոհմամատենանային ռճի գրառումը իրականում ինչ-որ շարդասութեամբ վերաբերել է «Քաղաքի-դաշտի Սուրբ Գրիգորի» նաւակատիքին «տէր Ներսէս կաթողիկոսի» երաւելով հենց այդ տարում կայսեր մասնակցութեամբ: Ըստ այդմ, թէկուզ եւ անճանաչելիօրէն այլափոխուած վիճակում, Կոստանդի 19-րդ - տարուայ յիշատակութիւնը լրացուցիչ հաստատում է «684 թ. պատմութեան» վերը քննարկուած թուագրումը կայսեր՝ Վաղարշապատում լինելու ժամանակի մասին:

Երկրորդ, Ներսէս Շինողը քիչ անց կոչում է «*հայրագիր*» նորին Կոստանդինի [ա Կոստանտինի], որը «գանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հաւտից ի Քաղաքիդաշտի՝ զՍուրբն Գրիգոր»: «Հայրագիր» բառը հազուագիւտ յիշատակութիւններով է յայտնի հայ մատենագրութեան մէջ. ՆՀԲ հեղինակներն այն հասկանում են՝ «Գրեալ կամ համարեալ որպէս հայր»: Սերիտը «հայրագիր» եզր չի օգտագործում, թպէտ Ներսէսի ու Կոստանդի միջեւ նրա նկարագրած յարաբերութիւնները այլ մնացատիկ ղեպերի հետ համեմատութեան մէջ, թերեւ, եզակի պատկեր են ցուցադրում: «Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսէսի» զխազիրը կրող հատուածում (որը բոլոր երատարակիչների կողմից արդարացիօրէն ներկայացուած է իբրեւ առանձին գլուխ. Սա. Մալխասեանցի մօտ՝ ԽԷ) Ներսէսի կայսերաճանաչութիւնը նկարագրելիս Սերիտը կապում է դա Բիզանդիայում անցկացրած նրա մանկութեան եւ զինուորական ծառայութեան հետ («էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գեղջէն, որում Իշխանն կոչեն: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին Յունաց, եւ ուսեալ զլեզուս եւ զդպրութիւն Հռոմին, եւ շրջեալ ընդ աշխարհս զաւրու կարգաւք զինուորութեան...»)¹²⁸: Սակայն պատմիչի յաջորդ հատուածում ըմբոստ եպիսկոպոսի հետ գրուելիս Կոստանդ Բ-ն է Ներսէսին անուանում իր «հայրը» («զ՞ինչ եւ դու, որ ես՝ քո թագաւոր, եւ դա՝ քո կաթողիկոս եւ *հայր մեր*, եւ դու ոչ արժանի համարիս զիս ընդ քեզ հաղորդութեանն, եւ ոչ՝ զդա»)՝¹²⁹: Արդեօ՞ք դա միայն յարգանքից էր հարեւան կիսանթաքայ երկրի հոգեւոր առաջնորդի նկատմամբ:

Ներսէս Տայեցու կաթողիկոս դառնալու մասին Սերիտի հաղորդած մի քանի տողերի մէջ աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ նորընծայ կաթողիկոսն անմիջապէս կարեւոր մի խնդիր է լուծում (Թեոդորոս Ռշասանու Հայոց զօրավար նշանակելը) հենց կայսեր հետ, աւելի ճիշտ կը լինի ասել, հաշտի առնելով Կոստանդի մանկական տարիքը (11 տարեկան)՝ մայրաքաղաքում, կայսերական արքունիքում. «Եւ եղև այս [Աղծնիքի կողմից Հայաստան ներխուժած արաբական զօրքերի կողմից Դուինը գրաւելը 641 թ. հոկտեմբերի 6-ին, ապա Ասորեստան վերադառ-

նալը - Ա. Յ.) *յամս Եզրի* կաթաղիկոսի: Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի *ի կայսեր* հրաման *հասեալ* զաւրավարութեանն Թեոդորոսի՝ Ռշտունեաց տեսուն. հանդերձ պատրկութեան [Ա պատրութեան] պատուով: *Այս ամենայն* լինի *ի ձեռն կաթաղիկոսին Ներսէսի*, որ յաջորդեցաւ *ի մահն ամի* յաթոտ կաթաղիկոսութեան փոխանակ Եզրի կաթաղիկոսի»¹³⁰: Դրանից ինքնին բխում է այն ենթադրութիւնը, որ Դուինի լսապատակութեանն ամմիջապէս յաջորդած ժամանակահատուածում, այսինքն՝ 641 թ. վերջերին կաթողիկոս ընտրուելով՝ հետագայում Շիմոդ պատուաւորունին արժանացած եռանդուն Ներսէսը շատ շուտով յայտնուել է Կոստանդնուպոլսում եւ անյապաղ ձեռնարկել Հայաստանի համար կենսական խնդիրների անյետաձգելի լուծմանը: Ի դէպ, գուցէ պատահական չէ, որ ժամանակակից ու ականատես Սեբիոսը¹³¹ բերուած հատուածի վերջին նախադասութիւնն սկսում է «Այս ամենայն...» բառերով, չնայած վերելու մ գրել էր ընդամենը 1 գործի մասին (Թեոդորոս Ռշտունու նշանակումը), յիրաւի սա այն դէպքերից է, երբ միտքը թելադրել է աւելին, իսկ ձեռքը գրել է պակաս:

Արդ՝ ըստ Թեոփանէս Խոստովանողի հաղորդած ժամանակագրական տեղեկութիւնների՝ Կոստանդ Բ-ի միայնակ զահակալութեան սկիզբը թուագրւում է 641 թ. աւարտով կամ 642 թ. յունուարով (Հերակլը վախճանուել է 641-ի մարտ ամսին, 4 ամիս)¹³² թագաւորել է նրա որդի Կոստանդին Գ-ն, ապա՝ 6 ամիս՝ նրա խորթ եղբայր Հերակլեոմասը իր մօր՝ Մարտինէի հետ, որոնք տապալուել են սենատի կողմից, ըստ Սեբիոսի՝ Վաղենտին Արշակունի գորավարի ամենաակտիւ մասնակցութեամբ¹³³: Չուգահեռ փորձենք յիշել, որ է դարի սկզբից, Փոկասից սկսած՝ բիզանդական կայսրերի թագադրման արարողութիւնը կատարւում էր եկեղեցու մէջ եւ եկեղեցականների կողմից՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի զխաւորութեամբ¹³⁴: Համադրելով այս փաստերը Ներսէսի՝ մեծ հաւանականութեամբ Կայսրութեան մայրաքաղաքում գտնուած լինելու, իսկ հետագայում կայսեր հետ առանձնաշնորհեալ յարաբերութիւններ ունենելու հանգամանքների հետ, թւում է, թէ հնարաւոր է առաջ քաշել այն ենթադրութիւնը, որ Հայոց կաթողիկոսը կարող էր իբրեւ հոգեւորական հիւրերից մէկը մասնակցած լինել Կոստանդ Բ-ի թագադրման արարողութեանը եւ դրա շնորհիւ ձեռք բերել վերջինիս «հայրագիրը» (կամ, թերեւս՝ «հայրագիր»-ներից մէկը) լինելու պատիւը¹³⁵:

Ինչ վերաբերում է Չուարթնոցի կառուցումը Կոստանդ կայսեր «գանձիք» կատարուած լինելու մասին ՊԱ Գ.Ժե զլխի արտայայտութեանը («եւ գանձիք նորա շինեաց...») եւ այլն), ապա կրկնենք, որ Սեբիոսի երկում դրա վերաբերեալ անգամ ակնարկի բացակայութիւնը մեծապէս կասկածի տակ է դնում տոհմամատենանային գրանցումների անյայտ հեղինակի պնդման հաւաստիութիւնը: Դիշտ է, վերը տեսանք, որ ժամանակակից պատմիչի շարադրանքը կանգ է առել տաճարի օծման

օրերից շուրջ մէկ տարի առաջ (659 թ.), ուստի մենք իրաւասու ենք ենթադրելու, օրինակ, որ շինարարութեան ծախսերի մի էական մասը վճարուել է նրա աւարտման փուլում եւ հէնց կայսեր կողմից. կամ, որ շինարարութեան հիմնական մեկեմասը բարոյագիտական նուրբ նկատառումներով գերադասել է անյայտ մնալ մինչեւ աշխատանքների յաջող աւարտը: Ամեն դէպքում ակնյայտ է, որ Ջուարթնոցի վիթխարի եւ բոլոր առումներով բարձրորակ կառոյցը պահանջել է սովորականից աւելի մեծ ծախսեր. եւ անհրաժեշտ միջոցների հայթայթմանը քաղաքական բացառապէս շահագրգռութիւններ ունեցող Բիզանդական տէրութեան մասնակցութիւնը, թերեւս, պէտք է համարել լիովին տրամաբանական: Աւելին, գուցէ հէնց դրանով է պայմանաւորուած ինքնին ֆեոմոնեալ այն փաստը, որ տաճարի շինարարութիւնը յաջողութեամբ աւարտին է հասցուել ընդամենը 10 տարում, ընդ որում՝ այնպիսի ծանր, ասպատակութիւններով ու կոտորածներով յագեցած տարիների (յիշենք 653-656 թթ. ժամանակամիջոցը), երբ անգամ Հայոց կաթողիկոսը շուրջ 6 «հալածական ամ» է անցկացրել Տայոց մեկուսացուած աշխարհում: Եւ այստեղ մեր առջեւ յառնում է Ջուարթնոցի ճարտարապետ-շինարարի կամ, ինչպէս ՊԱ նոյն հատուածն է նրան անուանում՝ «գաղատոսի» (յունարէն բառացի՝ «քարգործ»), լուսաւոր կերպարը:

Սեր երեսակայութիւնը թերեւս պէտք է լարենք եւ որոշ չափով հեռանանք աղբիւրագիտական կոնկրետ տուեալներից, որպէսզի լրիւ հասկանանք այդ շնորհաշատ մարդու երջանկութիւնն ու սխրանքը (ըստ ընդունուած կարծիքի՝ նրա «Յոհան» անունն է փորագրուած աւերակների մաքրման ժամանակ յայտնաբերուած կամարամիջոցի մի քարի վրայ¹³⁶): Զգիտենք, թէ ապագայ տաճարի կառուցուածքային եզակի լուծումներով «նախագծա-նախահաշուային փաստաթղթերը» որքան ժամանակ առաջ էր նա յանձնել Ներսէս կաթողիկոսին (կամ գուցէ իշխաններից մէկին) եւ ինչքան էր սրտատրուփ աղօթել, որ իր հանճարեղութեամբ արտառոց այդ նախագիծը չներժուի ու չարժանանայ դարերի ընթացքում թերեւս երբեք չպակասած հանճարեղ գաղափարների այն տարաբախտ նմուշների ճակատագրին, որոնք յայտնուում են «ո՛չ այնտեղ ու ո՛չ այն պահին»: Սակայն մեծ քաղաքականութեան մի իւրօրինակ շրջադարձի արդիւնքում այդ հրաշքը իրականութիւն դառնալու հնարաւորութիւն էր ձեռք բերել. Ներսէսն ու Կոստանդ կայսրը համաձայնութեան էին եկել միջոցներ չխնայել Հայաստանում այդպիսի մի վիթխարի ծրագիր իրականացնելու հարցում: Աւելի հաւանական է մտածել, որ այդ պահին իրեն աշխարհի ամենաերջանիկ մարդը զգացած Յոհան շինարարը ինչ-որ մի զգալի գումար էր ստացել, որից յետոյ անյապաղ սկսել էր աշխատանքը, եւ չմայելով շուրջը կատարուող ասպատակութիւններին ու հալածանքներին, դրսեւորելով ֆանտաստիկ աշխատասիրութիւն ու կազմակերպական եռանդ, իր քաջահմուտ վարպետների հետ 10 տա-

րի բանել էր օրնիբուն. մինչեւ որ ասարտին էր հասցրել յիրաւի այդ դարի կառոյցը. ուսով զմայրտողների համար գրառող հեղինակն ասել էր՝ «*յաւելծ հիացեալ* ընդ շինուածն...»: Ըստ էութեան, հնարաւոր չէ կասկածելու որեւէ առարկայական հիմք գտնել նաեւ նոյն գրառման շարունակութեան հաւաստիութեան վերաբերեալ. ըստ որի՝ հայ շինարարին հրամայեցին գնալ կայսեր հետ՝ «զի գնույնածեւն յարմարեսցէ ի պաղատանն», եւ սակայն՝ «ոչ ժամանեալ [աւելացնենք] «Ձուայթնոցին իր վերջին ուժերը տուած. անշուշտ, հիւծուած. բայց իր կեանքի գլխաւոր գործը պատուով կատարած» - Ա. Յ. գաղատոսն՝ ի ճանապարհին վաղճանիր»: Ինքը, Կոստանդնուպոլսում կամ Կայսրութեան մի այլ շրջանում յայտնի չեն Ձուարթնոցի կառուցուածքային լուծումները կրկնող զմբէսաւոր շինութիւններ¹³⁷:

Վերջապէս, անդրադառնանք ՊԱ Գ.Ժն գլխի քննարկուող հատուածի սկզբում լստուածի ժամանակավրէպ թուագրմանը. «...նստի կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս՝ ամս Ի. եւ Հայ թուականն [bcrl քիւն] ԾԺ եւ մին էր»: Քանի որ վերը կատարուած քննութեամբ պարզուեց յարակից մնացեալ աղճատուած տեղեկութիւնների հաւաստիութիւնը Մովսէս Դասխուրանցու բուն սկզբնաղբիւրում՝ տոհմամատեանային նախնական գրառումներում. ապա ակնյայտ է. որ այս դէպքում էլ. «Հայոց թուականութեան 111-րդ տարին» (662 թ. յունիսի 14-ից մինչեւ 663 թ. յունիսի 13-ն ընկած ժամանակահատուածը) նշելով՝ այդ գրառող հեղինակը նկատի է ունեցել Ներսէսի՝ 641 թ. վերջերին սկսուած 20-ամեայ կաթողիկոսութեան ոչ թէ սկզբի, այլ ասարտի տարին (գրիչների կամ հետագայ հեղինակների կողմից նմանատիպ շփոթի օրինակներ յայտնի են նաեւ այլ դէպքերում)¹³⁸: Աւանդաբար Ներսէս Գ Շինողի հայրապետութեան տարիները հաշոււմ են մինչեւ 661 թ.՝ հիմք ընդունելով արքիւրքների մեծ մասում (այդ թում մտեւ վերը բերուած ՊԱ հատուածում) նրա իշխած 20 տարիների յիշատակութիւնը¹³⁹: Սակայն, թում է. թէ քննարկուող հատուածի սկզբնաղբիւրի գրառումների տոհմամատեանային բնոյթի պարզաբանումը բաւարար հիմք է տալիս ենթադրելու, որ մեր առջեւ Հայոց կաթողիկոսի մահուան թուականի անմիջական ու յստակ («...եւ մին էր») արձանագրման դէպք է. այդպիսով՝ աղբիւրագիտական հաւաստիութեան բարձր ցուցանիշով:

Ներսէս Տայեցու հայրապետութիւնը մինչեւ 662 թ. հասցնող սղբիւրագիտական տուեալները վերջերս ամփոփուել են նաեւ Էդուարդ Դանիէլեանի կողմից¹⁴⁰: Ուսումնասիրողն արդարացիօրէն մատնանշում է Համագասպ Մամիկոնեանի վախճանութեան յետոյ Ներսէսի խնդրանքով Հայոց իշխանի պաշտօնում արարների կողմից Գրիգոր Մամիկոնեանի նշանակման մասին Յովհաննէս Դրասխանակերտցու խօսքերը¹⁴¹. ապա աւելացնում Դետոնդի մօտ պահպանուած՝ վերը բերուած տեղեկութիւնն այն մասին, որ Գրիգորին Հայոց իշխան նշանակեց եւ հայ-

րենիք ուղարկեց Մուսիան (661-680 թթ.)՝ իր իշխանութեան *երկարայ* տարում. այսինքն՝ հենց 662 թ.¹⁴²։ Թերես կարելի էր կասկածել. որ Դրասխանակերտցու ուղղակի պնդման հիմքը միայն Գեոմեդի հաղորդումն է (յիշենք՝ խառնակ ենթատեքստում)՝ ընդամենը այլ կերպ հասկացում ժ դարի սկզբների պատմիչի կողմից։ Սակայն Մովսես Դասխարանցու տոհմամատենանային սկզբնաղբիւրի նոյնքան ուղիղ թուագրումը («հայ թուականն ՂԺ եւ մին էր»)՝ առանձ. ինչպէս տեսանք. Չուարթնոցը կառուցած կաթողիկոս Ներսէսի մտնումն տարուայ մասին, ոչ միայն փարատում է նման կասկածը, այլեւ ստիպում համոզուած լինել. որ Դրասխանակերտցու ձեռքի տակ եւս եղել են լուրջ, գուցէ նոյնպէս տոհմամատենանային բնոյթի աղբիւրներ։

Յարելենք. որ Ներսէս Գ-ի իշխանութեան ժամանակը շուրջ մէկ տարով աւելացնելու դէպքում (641 թ. վերջ - 662 թ.), մէկական տարով վտխում են երկու յաջորդների տարիները՝ ըստ աղբիւրների՝ 6 տարի աքոռակալած Անաստաս Ակոռեցու (այսպիսով՝ 662-668 թթ.). եւ 10 տարի աքոռակալած Իսրայէլ Օրմսեցու (այսպիսով՝ 668-678 թթ.): Իսկ այդպէս մէկ տարով տեղաշարժում է նաեւ յաջորդ հայրապետի՝ Սահակ Չորսփորեցու՝ աւանդաբար 677 թուականը համարուած առաջին տարին, ինչին հաւաստի աղբիւրների վկայութիւնների հակասելու փաստը (685 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած խազարական արշաւանքի թուագրման տեղեկութիւններում) նկատել էինք դեռեւս տարիներ առաջ¹⁴³։

ALEXAN HAKOBIAN

THE ARMENIAN-BYZANTINE RELATIONS IN THE MIDDLE OF VII CENTURY AND THE DATING OF ZUARTNOTS CATHEDRAL'S BUILDING

A comparative study of historic sources has revealed that Zuartnots Cathedral was built between the years 650 to 660, rather than between 642 to 652, as traditionally believed. Sebeos wrote about the starting of its construction, telling that it happened after the end of the 647-650 Byzantine-Arab war. As for the end of the construction, information is provided by two sources, which Movses Daskhurantsi, the author of late 10th century, included into, or used in his "History of Albania". The first one is the work by an Anonymous Historian conditionally named "The History of the Year 684", and the second one is the collection entitled "The List of Albanian Catholicoses", which was compiled, most likely, in early 10th century, but was based on "Diary notes" of clergymen, who were witnesses of events of 7-10th centuries. Comparative analysis of information of these sources shows that Byzantine Emperor Constant II was in Armenia in early spring of 660, and attended the consecration ceremony of the Zuartnots Cathedral, built with his sponsorship near the old capital of Valarshapat.

A thorough analysis of the sources indicates that creation of the Zuartnots Cathedral, a building which was unique both in terms of its size and design, was a result of close cooperation between Armenia and Byzantine Empire against the threat posed by the Arab Caliphate. The author has also found solution to some problems of the history of that period. It is shown, in particular, that no Arabian invasion to Armenia occurred in 642-643; that Siunik joined the Central Aremian in 652 rather than in 660; that Sebeos's work was complete in 659 and not in 661, etc. Along with the published versions, correct texts of most relevant manuscripts were also used in the work.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թորոս Թորամանեանը իրրեւ հիմնադրում նշում էր Սեբիոսի երկում Արծաւփի ճակատամարտի թուագրումը Կոստանդ Բ-ի *երկրորդ* տարով, որը քաջարձակ փոփոխութիւն է՝ հետազայում նկատուած եւ ուղղուած «*ուրեքրորդ* տարուայ» աղբիւրագէտներին կողմից: Տես *Թ. Թորամանեան*, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Աշխատութիւնների ժողովածոյ, Ա. Երեւան, 1942, էջ 254-255, 258-259, 266-267; *նոյնի՝* Զուարթնոց, Երեւան, 1978, էջ 27-28; Կ. *Ղաֆադարեան*, Զուարթնոց (Դիտողութիւններ), ՊԲՀ, 1959, թիւ 4, էջ 183; *Ս. Բարխուդարեան*, Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երեւան, 1963, էջ 27-29; *Շ. Մ. Մնացական*, Звартноц, Москва, 1971, էջ 7; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, Երեւան, 1984, էջ 584-585; Վ. *Յարութիւնեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 81; *Մ. Մ. Асратян*, Армянская архитектура раннего христианства, Москва, 2000, էջ 32:
2. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, Զորրորդ տպագրութիւն, քաղաքատութեամբ ձեռագրաց, համդերձ առաջարանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, ԽԶ-ԽԷ, էջ 141-146 (165-168): Ընթերցողը նկատեց, որ մենք օգտագործում ենք պատմիչի անուան *Սեբիոս* տարբերակը, որը տալիս են Ասողիկի. Սամուէլ Անեցու. Մխիթար Անեցու եւ Մխիթար Այրիվանեցու վաղ ձեռագրերը եւ Հայոց «Կանոնագրքի» Բ ենթախմբի գրչագրերը: Նրա ճշտութեան մասին մանրամասն տեսն *հ. Ն. Սկիւնեան*, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնի ի Հերակղ. «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. Բ, Վիեննա, 1924, էջ 17-21; *Ա. Յակոբեան*, Սեբիոսի երկի հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Զուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը . «Հանդէս ամսօրեայ», ԴԺԺ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2005:
3. Տես Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 315, 637 (ժամանակագրութեան ցանկ): Ամանդական տեսակետի մեխանիկական կրկնութիւնների կողքին ուշագրաւ քացառութիւն է տոմարագէտ Ռաֆիկ Վարդանեանի՝ իրականից ընդամենը մէկական տարի շեղուող թուագրումը՝ 649-661, սակայն՝ առանց հիմնադրումների (տեսն *Ռ. Հ. Վարդանեան*, Հայոց Տօմացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 591-592):

4. Տե՛ս Հայաստանը եւ Քրիստոնեայ Արեւելքը. Միջազգային գիտաժողով. Չեկոցումների դրոյթներ. Երեւան, 1998, էջ 15-16:
5. Օգտագործում ենք վերջին. համեմատական հրատարակութիւնը (*Մովսէս Կաղանկատուացի*, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Զմեական քնագիրը եւ ներածութիւնը Վարազ Առաքելեանի, Երեսան, 1983. այսուհետեւ՝ ՊԱ)՝ մեր պատրաստած նոր գիտաքննական քնագրի ուղղումներով եւ Ժ դարի սկզբնօրինակի վերականգնման համար նշանակութիւն ունեցող քրչագրի կամ Բ ձեռագրախմբի *bclr* գրչագրերի տարընթերցումների նշումներով: ՊԱ գրչագրերի վերլուծութիւնը տե՛ս Ա. Յակոբեան, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», 15. Երեսան, 1986, էջ 110-144:
6. 1860 թ. Մ. Էմինի եւ Կ. Շահնագարեանի հրատարակութիւններում (1761 թ. Դունկիանոս դպրի արտագրութեանը յանգող Աց ձեռագրախմբի ընթերցումների հիման վրայ)՝ *Քաղաքադաշտի*: Վարազ Առաքելեանի համեմատական հրատարակութիւնում վերականգնում է տրուած՝ *Քաղաքադաշտի*: Չուարթնոցի մասին, իբրեւ դեռեւս քիսինական սեպագրում յիշատակուած տեղանուն, տե՛ս՝ Յ. Կարազեղեան, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), Երեւան, 1998, էջ 136-138:
7. Ուշ ձեռագրերում եւ հրատարակութիւններում՝ չիք ընդ:
8. ՊԱ, Գ.Ժե, էջ 317: Այստեղ եւ այսուհետեւ աղբիւրներից մէջքերումներում ընդգծումները մերն են - Ա. Յ.:
9. ՊԱ այդ սկզբնաղբիւրի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, էջ 216-223;՝ Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպը» եւ Արշակունեաց քաղաքութեան խնդիրը Դ-Ջ դարերի Աղուանքում. «Հանդէս ամսօրեայ», ԾԺԷ տարի, Վիեննա, 2003, էջ 98-99; Ա. Յակոբեան, Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը Է. դարի վերջին - Ը. դարի սկզբին, «Հանդէս ամսօրեայ», ԾԺԸ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2004, էջ 269-271:
10. Ըստ մեր վերջին քննութեան՝ Յովհան Մամիկոնեանի՝ պայմանականօրէն «Պատմութիւն Տարօնոյ» անուանուող երկը գրուել է Հայոց թուականութեան ԾԼ եւ հռոմեական ՆԼԴ, այսինքն՝ 681 թուականին: Տե՛ս «Մատենագիրը Հայոց», հ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 973, 1129, ծան. 45:
11. *Յովհան Մամիկոնեան*, Պատմութիւն Տարօնոյ («Մատենագիրը Հայոց», հ. Դ-Ե, Է դար), ԺԱ.40, էջ 1124 (այստեղ եւ այսուհետեւ «Մատենագրքից» յղումներում հայատառ գլխահամարից յետոյ արարական թուանշանով տրուած է նախադասութեան համարը):
12. *Կաթաղիկոս* ձեւը տալիս են մեզ հասած միակ ամբողջական գրչագիրը (Ա) եւ ԺՋ դարի մէկ թերթանի արժեքատուր պատառիկը (ՄՄ, քիւ 1343), ուստի մեծ հաւանականութեամբ հէնց այն է յանգում Սեբիոսի ինքնագրին: Մէջքերումներում այստեղ եւ այնուհետեւ տալիս ենք ճշգրիտ ընթերցումները հրատարակութեան պատրաստ մեր գիտաքննական քնագրից (նոր տողատմամբ եւ կէտադրմամբ)՝ անհրաժեշտութեան դէպքում նշելով կարեւոր տարընթերցումները եւ կատարուած փոփոխութիւնները:

13. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմություն, ԽԳ, էջ 120 (147):
14. Պատմություն *Սեբեոսի*, Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ Արզարեանի, Երևան, 1979, էջ 318, ծան. 528:
15. Տե՛ս *Ա. Յակոբեան*, Սեբիոսի երկի հատուածարաժանման խնդիրը..., «Հանդես ամսօրեայ», ԾԺԹ տարի. Վիեննա-Երևան, 2005: Այստեղ համառօտ նշենք միայն, որ Ստ. Մալխասեանցի հրատարակութիւնից յետոյ (*Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն..., Երևան, 1939) աշխատասիրողի հիմնական ճշգրտումներն ընդունուեցին աղբյւրագէտների կողմից (տե՛ս *հ. Ն. Ալիմեան*, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ, Վիեննա, 1924; *Ն. Աղոնց*, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948; *հ. Պ. Անանեան*, Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մի քանի լուսարանութիւններ, Վենետիկ, 1972; *Մ. Գ. Գրիգորեան*, Դիտողութիւններ եւ սրբագրութիւններ Սեբիոսի պատմագրոց բնագրին վերայ, Վիեննա, 1973 եւ ուրիշներ) եւ հիմք դարձան երկի քննարկատեղական ուսումնասիրութեան խորացման համար: Տւօւօք, Գետրգ Արզարեանի հրատարակութեան (Երևան, 1979 թ.) առաջաբանում, ծանօթագրութիւններում ու յանելուածներում իրրեւ թէ Ասողկից օգտուած Անանունի վարկածի վերակենդանացումը եւ քննարկատեղական մի շարք վրիպումներ (այդ թւում՝ 2 գլխահամար անլւացնելը) էապէս արգելակեցին նմանատիպ ուսումնասիրութիւնների ծաւալումը գոնէ արեւելահայ քաւասիրութեան մէջ: Սոյն աշխատանքում Սեբիոսի երկի յղումները կատարւում են Ստ. Մալխասեանցի գլխահամարներով ու էջերով (այլ ընթերցողների յարմարութեան համար՝ փակագծում նշելով նաեւ 1979 թ. հրատարակութեան էջերը): Սիւնոյն ժամանակ, պէտք է նշել 1939 թ. հրատարակութեան գլխաւոր թերութիւնը (ամբողջութեամբ անցած նաեւ Գ. Արզարեանի մօտ)՝ գլխագրերի յօրինումը, որոնք միայն շփոթութեան մէջ են գցում է դարի սկզբնօրինակը հնարատրինս պատկերացնել ջանացող ընթերցողին:
16. *Թեոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն. Թարգմանութիւն քննարկից, տառադրանք եւ ծանօթագրութիւնները Հրաչ Բարթիկեանի (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 13. Բիւզանդական աղբիւրներ, 4), էջ 53-55: Սեբիոսը եւ Միքայէլ Ասորին պայմանագրի ժամկետը նշում են 3 տարի (*Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԶ, էջ 140 (164)). «իբրեւ լցան *ամբ Գ պայմանի* խաղաղութեան...»; Chronique de Michel le Syrien, Edit. et trad. en francaise par J. B. Chabot, Vol. II, Paris, 1901, էջ 446. «Երբ արաքները նորից պատրաստուած էին արշաւել դէպի Կոստանդնուպոլիս, Ասողկետը [= Պրոկոպիոսը] եկաւ նրանց խոստանալու՝ ամենամեայ հողահարկ տալ հոռոմների երկրից: Բայց քանի որ խաբեց, արաքները վեր կացան եւ Իսաւրիան կողոպտեցին: Պողոմէոսը կրկին գնաց, տուեց ոսկին եւ արաքների հետ զինադադար կնքեց *երեք տարուի*» (թարգմանութիւնը ըստ՝ *Ա. Տէր-Ղեւոնդեան*, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 65)): Այդ խնդրի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս *Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան*, Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Սեբաւոր Արեւելքի պատմութեան աղբիւր, ՊԲՀ, 1988, թիւ 1, էջ 126-127 (վերահրատարակում՝ *Արամ Տէր-Ղեւոնդեան*, Յօդուածների ժողովածոյ, Երևան, 2003, էջ 665-666):

17. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԳ, էջ 120 (147):

18. Դրանից էլ առաջ յիշատակուած թուականը վերաբերում էր Կոստանդին 2-րդ տարուան: Նրանով Սեբիոսի մօտ թուագրուած է կայսեր դէմ Վաղենտին գօրավարի անյաջող ապստամբութիւնը՝ սկսելով շարադրանքը կարմիր գլխատառով («Եւ եղև *յերկրորդում* ամի Կոստանդին՝ թոռնի երանելոյն Երակլի. խորհեր [Վաղ]ենտինի ի միտս իւր ճարտարութեամբ խաբել զս[ի]նկղիտոսն...» եւ այլն): Ամերածեշտ է նշել, որ նոյն ապստամբութիւնը Թէոփանէս Խոստովանողը թուագրում է Կոստաս կայսեր *երրորդ* տարով, այսինքն՝ 644 թ. (հաշուած ոչ թէ 641 թ. սեպտեմբերին սկսուած Հերակլեոմասի հետ կայսերակցութիւնից, ինչպէս որ ուրիշ դէպքերում է. այլ 642 թ. յունուարին Կոստասի միանձնեայ զահակալութեան սկզբից): Դա պէտք է համարել պատմական իրականութեանը լրիւ համապատասխանող թուագրութիւն. քանի որ նոյն տարուայ համար Ժամանակագիրը ինչ-որ մի ճշգրիտ սկզբնաղբիւրի վկայութիւն է ունեցել «Դիոս [=նոյեմբեր] ամսի հինգին, շաբաթոսյ վեցերորդ օրը, ժամը իննին» տեղի ունեցած արեւի խաւարման մասին (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 52, 250, ծան. 320): Ըստ տիեզերագիտական աղիւսակների՝ արեւի խաւարումը եղել է 644 թ. նոյեմբերի 5-ին, ուրբաթ (ուրեմն Թէոփանէսի աղբիւրը տուեալ դէպքում շաբաթուայ առաջին օր է հաշուել նմախոր կիրակին), Գրիմիչիով ժամը 11 ամբ 9,7 րոպէին (Հ. Ս. Բադալեան, Օրացոյցի պատմութիւն, Երեւան, 1970, էջ 480):

19. Ըստ պատմիչի մի նախորդ տեղեկութեան (Խ, էջ 109 (137-138))՝ մահուանից առաջ ցանկանալով ուղղել իր սխալը՝ Հերակլը յորդորել էր իր որդի եւ կայսերակից Կոստանդին Գ-ին «դաքճուցանել զմոսա յիւրաքանչիւր տեղիսն ... եւ հաստատել զկարգն առաջին», սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դա չէր ստացուել («եւ թագաւորեաց որդի մորա Կոստանդին. եւ ոչ որ ընտրեցաւ զաւրավար յաշխարհէն [*Միիոր*, յաշխարհին] Հայոց, քանզի անմիաբան լեալ իշխանացն՝ մեկնեցան ի միմեանց»): Ըարունակելով վերջին թեման՝ Սեբիոսը արաբական առաջին ներխուժումից, Դուինի առումից եւ Հայաստանից աւարառումների հեռանալուց յետոյ է դնում Հայոց զօրավարի «նշանակումը», արդէն Եզր Արաեղագաւուն փոխարինած Ներսէ Տայեցուն միջորդութեամբ. «այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթաղիկոսին Ներսէսի, որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի [641] յաթոռ կաթաղիկոսութեան փոխանակ Եզրի կաթաղիկոսի» (էջ 110-111 (139)):

20. ՊԱ-ում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած Անանուն հեղինակի՝ 684 թ. շարադրուած պատմական երկը, որի մասին մանրամասն կը խօսենք ստորեւ, նոյնպէս ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում 640-ական թթ. կտերին «Ատրպատական գաւառի» պարսիկ զօրապետի (նոյնպէս անունը չտալով) նկրտումների դէմ Աղռամբում ծաւալուած «ապստամբական» գործողութիւնների մասին: Աղռամից իշխան Վարազ Գրիգորի որդին՝ սպարապետ Ջեւանշէրը (հետագայում, մօտաւորապէս 650-ական թթ. կտերից՝ Աղռամից իշխան), Կադեսիայի (այս երկում՝ Կատշան) ճակատամարտից հաշուած 7 տարի (այսինքն՝ 637-643/644 թթ.) Սասանեան զօրքերի կազմում արաբների դէմ մարտնչելուց յետոյ վերադառնում է հայրենիք, ուր հակամարտութեան մէջ է մտնում ընդդէմ «Ատրպատականացն»՝ աղբիւրում լրիւ քրացայայտուած ենթակայութեան կարգավիճակից ձերբազատուելու նպատակով: Առաջին բախումներից յետոյ, որոնք, ըստ աղբիւրի ժամանակագրական տրամա-

քանության՝ պետք է 2-3 տարի տեւած լինէին (համապատասխան ԺԹ գլխի մի քանի էջում, տունալ դէպքում՝ մեծապէս վիպականացումը ձեւով, շարադրումը են 644-ից մինչեւ 657/658 թթ. իրադարձութիւնները), Ջեւանշէրը մի պահ դաշնակցում է նաեւ հարեւան Վիրքի հետ, որի իշխանից («մեծապատիւ այրն Ատրնեբսեհ՝ իշխան աշխարհին, որ *երբեակ իշխանութեան [ա չիք իշխանութեան] գահերէցութիւնի Հոռվմայեցոց թագաւորութենէն ունէր*») օգնական գորք է ստանում պարսիկների դէմ պայքարը շարունակելու համար (Ատրնեբսեհ Բ-ի մասին տե՛ս. Ն. Աղոնց, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատոսացու, Աշխատասիրել, Ժամօթագրել եւ ներածութիւնը* գրել է Պ. Յովհաննիսեանը, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 75-76; *П. М. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари, ЛՀԳ, 1968, թիւ 2, էջ 66-68*): Կայսերական Թունաս զօրավարի ատրպատականամէտ գործողութիւնների, ապա նրա պատժի մասին Սեբիոսի տեղեկութիւնների կողքին «684 թ. պատմութեան» այս տունալները ցոյց են տալիս, որ քիզանդացիները Սասանեան տէրութեան մնացորդներից մէկի՝ Ատրպատականի տիրակալի հետ, ունեցել են առանձնայատուկ յարաբերութիւններ (աղբիւրներում, թերեւ, վատ լուսաբանում), որոնք, կախում արաքների հետ վերջինիս մօտեցման աստիճանից՝ փոխուել են դաշնակցայինից մինչեւ թշնամական եւ հակառակը: Դրա մասին տե՛ս նաեւ վերջին վերլուծութիւնը. *Է. Լ. Դանիէլեան*, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը եւ Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երեւան, 2000, էջ 162-170:

21. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 116-118 (143-145):
22. Քննարկելով *Հէրեւան* բերդանուն մասին ուսումնասիրողների տեսակէտները՝ Էդուարդ Դանիէլեանը վերջերս համոզիչ ձեւով ցոյց տուեց, որ Սեբիոսի մօտ յիշատակում է Դաիթ Անյաղթի ծննդավայր, Հարթ գաւառի *Հերեւան* գիւղի անուն մի տարբերակը (*Է. Լ. Դանիէլեան*, 647 թուականի արաքական արշաւանքը Հայաստան, ՊԲՀ, 1982, թիւ 2, էջ 114; *նոյնի*՝ Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 175-176): Հիտորամալով խնդրի մէջ՝ այստեղ այնուամենայնիւ նշենք, որ իրականում այս պատերազմի առաջին փուլի հետ է կապում համեմատաբար ուշ ժամանակների հայ եւ օտար պատմիչների մօտ խառնակ ժամանակագրութեամբ պահպանում տեղեկատւութիւնը Արդուհիմ զօրավարի (Արդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիւ) արշաւանքի մասին դէպի Հայաստան եւ մինչեւ Դերքենը (տե՛ս, օրինակ. *Յովհան Մամիկոնեան*, Պատմութիւն Տարօնոյ («Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ-Ե, է դար), ԺԱ.25-37, էջ 1123-1124), որը պատմագրութեան մէջ աւանդաբար վերագրւում է աւելի փոշ ժամանակների:
23. ՄՄ թիւ 1343 պատառիկում ամբողջ տողը ցաւալիօրէն մաշոսած է թերթի ընդլայնակի ծալման հետեւանքով. ուստի հնարաւոր չէ ստուգել հնագոյն ամբողջական գրչագրի ընթերցումը ո՛չ գլխատառի հարցում, ո՛չ էլ Կոստանդի տարոյայ թրահամարի:
24. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԳ, էջ 119 (146):
25. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԳ, էջ 119-120 (146-147):

26. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արշաւանքները Հայաստանում (Ժամանակագրական դիտողութիւններ), Երկեր, հ. Բ, Երեւան, 1978 (արտատպուած՝ *Յ. Մանանդեան*, Մանր հետազօտութիւններ, Երեւան, 1932), էջ 528-536: Ը-Բ վրիպակի յաճախութեան մասին տե՛ս *Նորայր Ն. Բիզանդացի*, Նախնիք, Հրատարակութեան պատրաստող Մարտիրոս Միմասեան, Ժմեւ, 1996, էջ 43; *Ա. Յակոբեան*, Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը, էջ 289, ծան. 36; Պատմութիւն *Սեբեոսի*, էջ 219, ծան. 103:
27. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 531-533: Ուսումնասիրողը նշում է, որ 649 թուականի ընդունման դէպքում («յամին Ը-երորդի Կոստանդին») ճիշտ կը լինէր ենթադրել գրչական վրիպակ հոռի ամսուայ օրահամարի ընթերցման մէջ, այդ տարուայ հոռիի *ԻԴ*-ն (փոխանակ՝ *ԻԳ*) օգոստոսի 9-ին էր եւ կիրակի: Այսպիսի լուծումը հսկայանքներէ հիմնաւորել է նաեւ Աբրահամ Չամիհեանը, որի՝ Սեբիոսի երկին նուիրուած անտիպ ուսումնասիրութիւնը պահուած է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում եւ օգտագործուել է Գետրոյ Աբգարեանի կողմից (տե՛ս Պատմութիւն *Սեբեոսի*, էջ 316, ծան. 520):
28. Տե՛ս *Նորայր Ն. Բիզանդացի*, Նախնիք, էջ 50: Նշենք, որ հէնց Սեբիոսի բնագրի վաղ ընդօրինակողների գրչի տակ տեղի են ունեցել այդ տառերի ակնյայտ վրիպումներ, որոնց հետեւանքով մեզ հասած *Ա* գրչագրում ունենք (իսկ այդպէ՛ս՝ նաեւ *Թ*: Սիհրդատեանցի հրատարակութեան մէջ՝ առանց նրա ծանօթագրութեան, հետեւաբար, անկասկած, նոյն ընթերցումն է եղել նաեւ հնագոյն Հ գրչագրում) («Մոգիստոս» *փխ* «Մոգիստոս» (ԼԲ, էջ 83 (116)), «դրունդար» *փխ* «դրունգար» (ԽԲ, էջ 118 (144)), «Մարդոտ» *փխ* «Մարգոտ» (ԻԶ, էջ 68 (103)), այս տեղում *Թ*: Սիհրդատեանցի բնագիրն ունի «Մարդոտ» եւ ծանօթագրութիւն՝ «Ի միսում օրինակի՝ *Մարգոտոս*»):
29. Հ. *Ս. Բաղայեան*, Օրացոյցի պատմութիւն, էջ 322, 437: Էդուարդ Դանիէլեանը փորձել է այլ տրամաբանական լուծում տալ գրչական սխալների արդիւնքում ի յայտ եկած հակասութիւններին. նա հակուած է արաբների արշաւանքը վերագրել Կոստանդին «յամին հինգերորդի» յիշատակութեան յաջորդ տարուան (647), Արծափի գրաման «յամին Բ-երորդի» վրիպակի փոխարէն ենթադրել «յամին [Ձ]», իսկ «աւր ԻԳ» վրիպակի փոխարէն՝ «աւր Ի[Ձ]» սկզբնօրինակային ընթերցումներ, որից յետոյ ստացուող 647 թ. օգոստոսի 12-ը իրօք կիրակի էր (*Է. Լ. Դանիէլեան*, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 174-175): Սակայն, կարծում ենք, որ Թումաս զօրավարի նշանակումից մինչեւ Թէոդորոս Ռշտունու Հայաստան վերադարձնելը գոնէ մէկ տարուայ ժամանակահատուած ենթադրելով եւ Արծափի ճակատամարտը 650 թ. հաշտութեամբ ասարտուած արաբա-բիզանդական եռամեայ պատերազմի ասարտական փուլին վերագրելով՝ Սեբիոսի բնօրինակում գրչական աւելի յաճախադէպ Ը-Բ եւ Դ-Գ վրիպակների ուղղում կատարելը թէ՛ բնագրագիտական, թէ՛ աղբիւրագիտական իմաստով առաւել լիարժէք լուծումը պէտք է համարել:
30. *Յ. Մանանդեան*, Արարական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 526-528:
31. Պատմութիւն *Ղետնդեայ* մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Բ, էջ 6-8:

32. Հայ պատմագրութեան մէջ, ինչքան մեզ յայտնի է, չի ընկալուել այս փոկում քիզանդական զօրքերի մասնակցութիւնը պատերազմական գործողութիւններին Հայաստանի տարածքում, եւ փոխարեւը՝ անարդարացիօրէն բարձրացուել է թէնդորոս Ռշտունու ինքնուրոյնութեան աստիճանը: Իհարկէ, այլ հարց է. թէ ինչքանով էին արդարացի Մարդուցայքի դէպքերից քիչ անց Հայաստանից հեռացած (հասկանալի է՝ կնքուած զինադադարի պայմանագրի ըստ այսմ վերականգնուող մի պահանջի համաձայն) յոյն զօրականները, որոնք 2-3 տարի անց եւ 100-հազարանոց բանակով Հայաստան վերադառնալու հնարատրութեան պահին (այսինքն, փաստօրէն՝ զրպարտանքի պէս) Մարդուցայքի ճակատամարտի անյաջողութիւնը կապում էին հայ հրամանատարի պահուածքի հետ (զոմէ՝ ըստ Սեբիոսի պատմածի):
33. Օրինակ, Յակոբ Մանանդեանի յաջողուած ենթադրութեան համաձայն՝ կապուելով Հիջրի թուականի հետ (*Յ. Մանանդեան*, Արաբական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 524):
34. Իրականում՝ 632 թ.: ՊԱ-ում (իսկ նրա շարադրումից առաջ՝ անկասկած Ադոնանց վեհարանի բոթուկ-տոհմամատենանում) գրեթէ բառացի արտագրութեամբ պահպանուած, ըստ Նիկողայոս Ադոնցի ուշադիր դիտարկման՝ Թ-դարի 40-ական թթ. ստեղծուած, եւ հայր Ներսէս Ալիմեանի կարծիքով՝ ինչ-որ արաբական ստեղծագործութիւնից թարգմանուածի տպատրութիւն թողնող այդ երկի աղբիւրագիտական վերլուծութիւնը տես Ն. *Ադոնց*, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 119-120; *հ. Ն. Ալիմեան*, Մովսէս Դասխուրանցի, կոչուած Կաղանկատուացի եւ իր Պատմութիւն Ադոնանցի, Վիեննա, 1970, էջ 337-338; *А. А. Асоян, Албания-Алуанк*, էջ 209:
35. Հմում. Ն. *Ադոնց*, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 120-122: Ժամանակին Ամանիա Շիրակացուն կամ է դարի Ամանունի վերագրուած այդ «Ժամանակագրութեան» ըննական բնագիւղ վերջերս պատրաստուեց մեր կողմից «Մատենագիրք Հայոց» շարքի է դարի երկհատորեակի համար (Ամբիլիսս, 2005, էջ 898-969: Տես նախ. 384-385, էջ 967): Նախորդ հատուածում Փիլոն Տիրակացին նոյն հակիրճ, կարելի է ասել՝ հպանցիկ ճոճով գրում է Պաղեստինում եւ Ասորիքում արարների առաջխաղացման մասին. «Կոստանդին՝ ամս Դ [!]: Ի սորա ատուս տիրեցին Տաճիկք Ասորտց եւ արկին ընդ հարկաւք զեկեղեցիս սուրք քաղաքին Շրուսաղէմի» (նախ. 382-383, էջ 966):
36. Մեր կարծիքով՝ դա, ամենայն հաւանականութեամբ, ոչ այլ ինչ է, քան պարզասպէս մի վաղ գրչի ստեղծագործական մօտեցման արդիւնք:
37. Խնդիր է առաջացնում միայն Սեբիոսի բնագրում նշուած շաքաթուայ օրը՝ ուրբաթ («աւր Ի էր Տրէ ամսոյն, *յաւուր ուրբաթի*»), որովհետեւ 641 թ. հոկտեմբերի 6-ը շաքաթ է եղել: Ուրբաթ եղել է նախորդ տարուայ՝ 640-ի հոկտեմբերի 6-ը, եւ դրա հիման վրայ Յակոբ Մանանդեանը Դոմիւնի առումը արարների կողմից ի վերջոյ թուագրում է հենց այդ օրով (*Յ. Մանանդեան*, Արաբական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 513-522): Եթէ ընդունելու լինէինք այդպիսի լուծումը, ապա պէտք է ենթադրէինք, որ Դոմիւնի առումը Հերակլի մահուանից յետոյ յիշատակող Սեբիոսը («Մեռաւ Շրակլոս... Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ...») տուեալ դէպքում կարելի էր համարել ոչ թէ այդ հերթականութեան ճշգրտութիւնը, այլ յարակից սիւժետային գծի մի

տարրի (Հայոց աշխարհում զօրավարի պաշտօնի թափուր լինելու) շեշտումը: Այսինքն. *Հերակլը մտադրում է աքսորից վերադարձնել եւ «ի կարգն առաջին»* (այսինքն՝ Հայոց զօրավար) հաստատել վարազտիրոց ասպետին. սակայն չի հասցնում ու մահանում է. ուստի «ոչ որ ընտրեցաւ զարավար աշխարհին Հայոց» (սիւմետային այս գիծն աւարտում է հետագայում՝ Դուփնի անկումից յետոյ, նորընտիր Ներսէս կաթողիկոսի ջանքերով Թէոդորոս Ռշտունուն զօրավարութեան ու պատրկութեան պատիւ շնորհելու յիշատակութեամբ). եւ այդ «անզօրավար» փուլի՝ ստիպումը պէտք է հասկանա՞նք՝ *սկզբում*, երբ Հերակլը դեռ կենդանի էր եւ «երդուեցնում էր» իր որդուն Վարազտիրոցին վերադարձնելու մասին, «եւ զար ապականիչ յԱռեւտան կողմանէ...»: Թու՛մ է, թէ այս կարգի ենթադրութիւնները չափազանց ձգուած են (թէպէտե՛ս ոչ լրիւ բացատուած), ուստի գուցէ աւելի արդարացուած կը լինի համարել, որ «յաւուր ուրբաթի» քառերը պարզապէս Սեբիոսի բնագրինը չեն, այլ մտցուած են նրա մէջ մի «գրագէտ» ընդօրինակողի կողմից՝ մի քանի տող վերել նշուած «Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա...» տեղեկութիւնը սխալմամբ իբրեւ շաքաթաւ օրոյս նշում ընկալելու արդիւնքում (իրականում այն վերաբերում է Դուփնի *հնգօրեայ շրջապատումից* յետոյ տեղի ունեցած ներխուժմանը): Նշենք, որ Էդուարդ Դանիէլեանն առաջարկում է մէկ այլ լուծում՝ Սեբիոսի «աւր Ի էր Տրէ ամսոյն» բնագրում վերականգնել սկզբնօրինակի ենթադրեալ «Ի[Ձ]» օրահամար (Է. Լ. Դանիէլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 159), սակայն քանի որ պահպանուած բնագիրը պակաս տառի որեւէ նշան չի ցուցաբերում, ապա այդ կարգի վերականգնումներից պէտք է հնարաւորինս խուսափել:

38. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, Խ, էջ 109-110 (138-139): Տեղին նշենք, որ Դիոնիսիոս Թեմահարցուն հասած տուեալների համաձայն՝ արաբները գրաւել են Ադաբին, այսինքն՝ Դուփն քաղաքը Յունաց 952 թ. (640/641 թ.) եւ կոտորել 12 հազար մարդու (Chronique de Denis de Tell-Mahre, Trad. par J. B. Chabot, Paris, 1895, էջ 6. հմմտ. Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 47):
39. Իհարկէ, պատմիչին քնորոշ որոշ ստեղծագործական ազատութեամբ, օրինակ՝ Թէոդորոս Ռշտունուն, որն ըստ Սեբիոսի՝ Նախճասանի կողմերում էր. դէպի Չորապահակի կիրճը տանելու «մանրութիւն»: Տե՛ս Պատմութիւն՝ *Ղեւոնդեայ*. Գ, էջ 9:
40. Հմմտ., օրինակ. Զ. Մամանդեան, Արաքական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 522-528; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Խ II, էջ 308-309; Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 50-53: Կարելի է յաւելիլ, որ նշուած լուծումն ընդունելու դէպքում վերաբժնորոշելու է Ղեւոնդի մօտ Դուփնի առման պատմութեան վերջում առկայ այն պնդումը, թէ դրանից յետոյ արաբները 10 տարի չյարձակուեցին Հայաստանի վրայ (Գ, էջ II): Իհարկէ, 641-ից մինչեւ 648/649 թթ. ընկած ժամանակը պակաս է, քան 10 տարին, սակայն՝ ոչ այնքան, որպէսզի Ղեւոնդի աղբիւրի վերականգնման *փորձը* չհամարուի ուշադրութեան արժանի:

41. Chronique de *Denis de Tell-Mahre*, էջ 7: Թարգմանութիւնն ըստ՝ Յ. Մանուկ-
դեան, Արաբական արշաւանքները Հայաստանում, էջ 526-527: Հմմտ. Ա. Ն.
Տէր-Ղետնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 49 (ուսումնասիրողը
փորձում է էլ ւաւելի հնացնել ասորի պատմիչի թուագրումը՝ մինչև 641 թ., որը
չի կարելի արդարացում համարել):
42. Տե՛ս *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԲ, էջ 115 (143): Տեղին նշենք, որ
Վաղնիստիկոսի դաւադրութեան մասին պատմող հատուածը (էջ 115 (142-143))
Ա գրչագրում կարմիր գլխատառով է սկսում («Եւ եղև յերկրորդում ամի
Կոստանդի՛» բոռին երանելոյն Երակլի, խորհէր Վաղնիստիկոս ի միտս իւր
ճարտարութեամբ խաբել զս[ի]նկղիտոսն եւ համբառնալ զհնքն ի պատիւ
քաղաւորութեանն...»):
43. Իբրեւ այլ տարբերակ՝ Պրոկոպիոսի եւ Թէոդորոս Ռշտունու համատեղ ներ-
խոմոմը Բատնա Սառուզ կարելի էր վերագրել մինչև Թումաս զօրավարի
կողմից հայ իշխանի ձեռքակալման ու կայսեր մօտ 646 թ. ուղարկելու ժամա-
նակին (այդպիսով Դիոնիսիոս Թելմահարցու մօտ պահպանուած թուագրու-
մը ւաւելի քիչ կը տեղաշարժէինք): Սակայն ստորեւ շարունակուող տարբե-
րակի հաւանականութիւնն ւաւելի մեծ է թոււմ:
44. Վերջին թուականն ակնյայտ անախրոնիկ է անգամ ընդհանուր ժամանա-
կաշրջանը շատ վատ պատկերացրած Ղետնդի համար, ուստի հնարատր է
ենթադրել, որ մեզ հասած ձեռագրերի «ԻԵ-երորդ» ընթերցումը մի վաղ վրի-
պակի արդիւնք է: Չափազանց հրապուրիչ է մտածել, որ պատմիչի մօտ ա-
սուած է եղել «ի Ե-երորդ», ւաւելի ճիշտ՝ «ի Է-երորդ» («Է» եւ «Ե» տառերի
համատարած շփոթութեամբ), որը մեզ կը բերի պարզապէս 647/648-650 թթ.
պատերազմի սկզբի իրական տարուան:
45. Յաջորդ պարբերութեան տեղեկութիւններն արդէն վերաբերում են 660-ական
թթ. սկզբի իրադարձութիւններին. հպատակուելու պահանջով Մուաւիայի ու-
ղարկած հրովարտակը, «շինող սրբոյն Գրիգորի» Ներսէս քահանայապետի
գլխատրութեամբ հայերի ժողովի համաձայնութիւնը եւ Գրիգոր Սամիկո-
նեանին ու Սմբատ Բագրատունուն պատանդ ուղարկելը: Նրանցից առաջի-
նին իր իշխանութեան 2-րդ տարում (այսինքն՝ 662 թ.) ամիրապետն ուղար-
կում է հայրենիք՝ շնորհելով Հայոց իշխանի պատիւը, եւ այդպէս շարադրան-
քը հասնում է գլխի վերառութեան մէջ խոստացուած սիւծէին. «Եւ եթէ
զհարդ յաւուրս նորա [Մուաւիայի - Ա. Յ.] էր իշխանն Գրիգոր, եւ որ ինչ
ամաց ամցին ընդ աշխարհս Հայոց» (Պատմութիւն *Ղետնդեայ*, Դ, էջ 12, 14):
Իհարկէ, իբրեւ տարբերակ՝ կարելի էր համարել, որ այս ժամանակին, այ-
սինքն՝ Մուաւիայի իշխանութեան առաջին տարուան (661 թ.) է վերաբերում
նաեւ Վարդ Ռշտունու մասնակցութեամբ բիզանդա-արաբական ճակատա-
մարտը, սակայն ւաւելի հաւանական է թոււմ Ղետնդին վերագրել մի գլխի մէջ
երկու պատմութիւնների մէկտեղումը, քան, ասենք, նրան աղբիւր ծառայած
պատումի հեղինակին՝ կայսէր եւ Թէոդորոս Ռշտունու միջեւ նամակագրու-
թեան յօրինումը:
46. 649 թ. Չատիկը եղել է ապրիլի 5-ին, իսկ 650-ին՝ մարտի 28-ին: Տե՛ս Հ. Ա.
Բաղաշիւան, Օրացոյցի պատմութիւն, էջ 437:

47. *Թեոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 55: Ըստ Ա. Սորատոսի եզրայանգումների՝ բերուած Հ. Բարթիկեանի կողմից՝ արաբների ծովային արշաւանքները դէպի Կիպրոս տեղի են ունեցել հիշքի 28-րդ., այսինքն՝ 648-649 թթ., իսկ քիզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրի կնքումը՝ 650 թ. *մայիսին* (*Թեոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 251. ծան. 324, 328, 330): Սոյն աշխատանքում մենք խուսափել ենք արաբ պատմիչների հակասական ժամանակագրական հաղորդումների քննարկումից. գիտակցելով հանդերձ, որ յատկապէս 640-ական թթ. անցուդարձերին (ինչպէս Հայաստանի, այնպէս էլ Ատրպատականի, Աղուանքի եւ Դերբենդի տարածքի) վերաբերող նրանց տուեալները եապէս ենթակայ են լուրջ ուղղումների, իհարկէ, յատուկ ուսումնասիրութեան մէջ եւ շարունակելով Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի («Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Սերձատոր Արեւելքի պատմութեան աղբիւր») սկսածը:
48. Ատարկայօրէն միայն իբրեւ դիմացի կողմին արուած «առաջարկ» կարելի է գնահատել քիզանդացիների՝ իրականում այդ համառ պահանջը: Սեզ չպէտք է շփոթութեան մէջ գցի «երաման» բառը, քանի որ պատահական չէ, որ Սեբիոսը, որն ամեննեւին չի խուսափում իր գնահատականները սուր քառերով ու ոճով արտայայտելուց (հմտ., օրինակ, «ոչ դադարեաց վիշապն այն ապատամբ», «նեռին արքանեակն» եւ այլն), տուեալ դէպքում ընդամենը ասում է՝ «երաման տուեց. որ գրեն» («Յայնժամ *հրաման ետ* քազատորն հայրապետան հանդերձ, *եւ գրեն հրովարտակ* առ Հայս, *զի* միարանութիւն հաւատոյ *արասցեն* ընդ Հոռոմի, *զի մի՛ խոտեսցեն* գծողովն եւ զտումարն զայն»): Քաղաքական նրբանկատութեան պատկերն ամբողջացնելու համար շեշտեմք նաեւ հայերին համոզելու նպատակով փիլիսոփայ Դաւիթ Բագրաւանցուն ուղարկելու եւ մերժումից յետոյ (զոնէ՝ որքանով տեղեակ է Սեբիոսը) որեւէ պատժամիջոց չկիրառելու հանգամանքները: Տե՛ս նաեւ ստորեւ, ծան. 69:
49. Պատմութիւն *Սեբեոսի նպիսկոպոսի*, ԽԴ, էջ 122 (149): Միանգամից պէտք է նաեւ նշել, որ մեր ասածի հիման վրայ ամեննեւին չի կարելի թերագնահատել այն *կործանիչ* դերը, որն իրականում ունեցաւ հերթական անգամ դաւանաբանական միասնութեան հասնելու կայսերական այդ «զաղափարը» հայ-քիզանդական դաշնակցային յարաբերութիւնների համար՝ ուղղակի յանգեցնելով դրանց խզման եւ փոխադրելը՝ հայ-արաբական դաշինքի կնքման: Բայց (-պէտք է միջարկի պատմութեան մէջ «Եթե»-ներից խուսափող աղբիւրագետը-) Ջուարթնոցի տաճարի հիմքերն արդէն դրուած էին եւ այլեւ չէին քանդուելու:
50. Բնականաբար, խօսք չէր կարող լինել նաեւ արաբական ուժերը Հայաստան մտցնելու իրաւունքի մասին:
51. Ասում ենք՝ «զոբթե», որովհետեւ զոնէ «Հայոց իշխանի» եւ միւս նախարարների կողմից քիզանդական տիտղոսներ ստանալը (կամ պահպանելը. իսկ այդպէս՝ նաեւ Աղուանքում եւ Վիրքում) ցոյց է տալիս, որ արաբաքիզանդական ինչ-որ համաձայնութեամբ (յաղքիւրներում յատուկ չարտացոլուած) կայսրութիւնը Ե դարի ամբողջ երկրորդ կէտում, թերեւ, որոշ դերակատարութեան իրաւունքներ է պահպանել այսրկովկասեան երկրների կառավարման

համակարգում, փառաօրեն, դրամով նպաստելով այդ երկրների իրական ինքնավար կարգավիճակին:

52. Մանրամասն տե՛ս Յովհան Մամիկոնեանի երկի գիտաքննական հրատարակության առաջարկումն («Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ-Ե, Է դար, էջ 973-975): Թերեւս ուշագրաւ է, որ Տարօնի պատմիչը է դարի 80-ական թթ. սկզբին, այսինքն՝ արարների դէմ Հայոց «քառամեայ ապստամբութեան» ժամանակ, ի մի է բերել Հայոց իշխանների *հակասասանեան* ընդվզումներին նուիրոսած պատմութիւնները, իսկ պատմագիր Ղեւոնդը Ը դարի վերջում, այսինքն՝ արաքական խոր տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, վերաշարադրել է Թեոդորոս եւ Վարդ Ռշտունիների *հակաքիզանդական* հերոսագործութիւնների դրոշագները:
53. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԴ, էջ 122-137 (148-161):
54. Նկատի ունենք «եւ եղև յետ այնորիկ...» ճոճով անցումների բացակայութիւնը: Փոխարէնը ունենք, օրինակ. «*Յայնմ ժամանակի* արկ ի միտս իւր կաթաղիկոսն Հայոց Ներսէս...», «*Այլ ոչ դադարեաց վիշապն այն ապստամբ...*», «*Եւ արդ՝ գրեմ նոքա ամբաստանութիւն առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին եւ հայրապետն...*», «*Յայնժամ* հրաման ետ թագաւորն հայրապետան համդերմ. եւ գրեմ...»:
55. Նշելի է, որ քիզանդական աղբիւրները Սեբիոսի երկում 650-651 թթ. ժամանակահատուածին վերագրողով Գեորգ Մագիստրոսի եւ Մանուէլ Արշակունու դաւադրութեան մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանել:
56. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԵ, էջ 137-139 (161-163):
57. Սեբիոսը տալիս է նաեւ «յամին ԺԹ-երորդի *Իսմայելացոց տէրութեանն*» թոսսգրումը, որն արեւելագիտութեան մէջ, ինչքան մեզ յայտնի է, ցայսօր մինչեւ վերջ չի վերծանուել, սակայն ի գիտութիւն է ընդունուել՝ որպէս հայ պատմիչի կողմից օգտագործուած եւ 632/633 թուականը մեկնակէտ ունեցող տոմարական համակարգ: Հնարաւոր է, որ դրա սկիզբը եւս վերաբերում է Մահմեդի մահից յետոյ Աբու Բաքրի իշխանութեան անցնելու առաջին տարուան (632 թ.), ինչպէս որ վերջ քննարկուած՝ Ղեւոնդի Բ եւ ՊԱ Գ.ա-բ գլուխներ թափանցած իւրօրինակ համակարգի դէպքում էր (տե՛ս վերջ եւ ծան. 33), այն տարբերութեամբ, որ Սեբիոսի օգտագործածի մեկնակէտը շեղում չունի պատմական իրականութիւնից:
58. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 139-140 (163-164): Ասում ենք «շորսհարիւրամեայ», որովհետեւ ուշ երկաթագրում համապատասխան տառերի նմանութեան հիման վրայ եւ պատմիչի կողմից ժամանակի այդ աստիճան թիւր ընկալումը բացառելով՝ գրչագրերի աւանդած «ՇԽԲ» թուականի մէջ հարիւրատըր հաստատապէս պէտք է վերականգնել «Դ»:
59. Հետեւելով Գեորգ Արզաւրեանին (Պատմութիւն *Սեբեոսի*, էջ 357, ծան. 641)՝ պէտք է համարել, որ նշուած վերջին տարեթիւը («յերկոտասաներորդ ամի թագաւորութեանն Կոստանդինի») վերաբերում է արաքների կողմից պատերազմական գործողութիւնների իրական սկզբին (652/653 թ. ծնեո), այլ ոչ թե՛ դրանք սկսելու մտադրութեանը (այսինքն՝ զինադադարի պայմանագրի խախտմանը), որի թուագրումը պատմիչը տուել էր քիչ վերեւ՝ նշելով Կոս-

տումնդի 11-րդ տարին (651/652 թ.): Մի քանի հատուած յետոյ, անցնելով սուրարների կողմից ակտիւ ռազմական գործողութիւնների նկարագրութեանը (շարադրանքի մէջ ռազմատենչութեամբ տողորուած «Թուղթ արքային Իսմայելի առ քազատուն Յունաց Կոստանդին, որ ունէր զայս ինչ գրեալս» վերնագրով մամակի ընդգրկմամբ)՝ Սեբիոսը նորից կրկնում է իր թուագրութիւնը. «Եւ եղև յամին մետասաներորդի Կոստանդի՝ լուծումն յինի հաշտութեանն. որ ընդ Կոստանդին եւ ընդ Սաւիաս իշխանն Իսմայելի» (ԽԷ, էջ 146-147 (169)):

60. *Թէոփանէ Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 55:

61. Արամ Տէր-Ղեւոնդեանը եւս 2 տարին է համարում պայմանագրի գործողութեան պաշտօնական ժամկետը (*Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան*, Սիբեռսի երկը որպէս VII դարի Սերձաւոր Արեւելքի պատմութեան աղբիւր, էջ 126-127 (665-666)):

62. *Սեբեռսի նախկնդարի* Պատմութիւն, ԽՁ, էջ 140 (163-164):

63. Էջ 29, ծան. 4. հմմտ. Պատմութիւն *Սեբեռսի*, էջ 343, ծան. 608, Է. Լ. Դանիէլիան, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 198-199, ծան. 18:

64. Տարաբախտաբար, մարերը դաւաճանեցին Յազկերտին, իսկ քիւրքիւտ-թէտալացիները, ըստ հայ պատմիչի՝ սպանեցին նրան: Սեբիոսը վերջին Սասանեանի մահուան մասին այլ մանրամասներ չի յայտնում, իսկ յետասանեան պատմական ատենդոյթի վիպական պատկերացումների համաձայն (թափանցած արաբական պատմագրութիւն եւ «Շահնամէ»)՝ Յազկերտ Գ-ն սպանուել է մի ջրաղացայանի ձեռքով (մանրամասն տե՛ս *Ա. Ի. Կոլեսնիկով, Завоевание Ирана арабами (Иран при "праведных" халифах), Москва, 1982, էջ 138-145*): Տարաբիւի եւ Ֆիրդուսիի մօտ իշխատակում է Յազկերտի դեգերումներին մասնակից ունէր Ֆառուխադ (= Խոռոխազատ), որը Մերո քաղաքում (= Մարգ) արքային թողեց տեղի մարզպանի մօտ, իսկ ինքը վերադարձաւ Իրաք (նոյն տեղում, էջ 137): Ուշագրաւ է, որ Սեբիոսը յիշատակում է Խոռոխազատին Կադեսիայի ճակատամարտի առիթով (*Սեբեռսի նախկնդարի* Պատմութիւն, Խ, էջ 109 (137)). «684 թ. պատմութիւնը» գիտի նրան Խոռազատ անունով. ՊԱ, Բ.Ժը, էջ 175-176), սակայն վերջին դրուագներում օգտագործում է միայն «Մարաց իշխան» անունը:

65. *Սեբեռսի նախկնդարի* Պատմութիւն, ԽՁ, էջ 140-141 (164): Ըստ պատմիչի տեսակէտի՝ «ընդ մահու եւ ընդ դժոխաց» այդ ուխտ-դաշինքով Թէոդորոսը եւ միա հայ իշխանները դեմ նետեցին «զաստուածային դաշնատրութիւնն», եւ դրա պատճառը նա համարում է քիզանդացիների դաւանական նկրտումները («Եւ այնպէս քակեալ պատառեաց զնոսա ի Հոռոմոց նեռին արքանեակն իհականա՛լ իրօք սատամային, որը ստիպում է քիզանդացիներին՝ հայերից դաւանափոխութիւն պահանջել, այլ ոչ թե՛ ինչ-որ կոնկրետ անձնատրութեան - Ա. Յ.))»: Մինչեւ իր երկի աւարտը Սեբիոսը անկողմնապահօրէն շարունակում է մերժել ե՛ւ քիզանդացիների դաւանական նկրտումները, ե՛ւ արաբների հետ հայերի դաշնակցելու օգտակարութիւնը:

66. Թէպէտ, համադրելով տարասեռ վկայութիւնները՝ առաւել անհակասական է թում հայ-արաբական դաշինքի կնքումը 652 թ. կէսերին վերագրելու տարբերակը: Այս շրջանի համար Թէոփանէ Խոստովանողի տուեալները համեմա-

տարար պակաս ու թերի են: Բիւզանդացի ժամանակագիրը Հայոց պատրիկի (կոչուած անհասկանալի *Պասագմաթես* անունով, սակայն բոլոր ուսումնասիրողների կողմից իրաւացիօրէն նոյնացուած Թէոդորոս Ռշտունու հետ) ապստամբութիւնը եւ Մուսիսի հետ դաշնակցելը թուագրում է Կոստասի 10-րդ. այսինքն՝ Պրոկոպիոսի կնքած զինադադարի յաջորդ տարով՝ 650-651 թթ.: ապա յայտնում, որ կայսրը «եկաւ մինչեւ Կապադովկիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից յոյսը կտրած. վերադարձաւ» (ըստ այսմ՝ իրականութիւնը Կոստանդի 652 թ. աշման - 653-ի զարման հայաստանեան 100-հազարանոց մեծ արշաւանքի մասին ճիշտ է ներկայացուած դէպքերի ականատես Սեբիոսի մօտ): Յաջորդ՝ Կոստասի 11-րդ. տարուայ համար (651-652 թթ.) Թէոփանէսը կարճ. բայց կարեւոր տուեալ ունի Հելիոպոլսում (Բաւարեկում) Հեքակլիոսի զարմիկ. Պրոկոպիոսի կնքած հաշտութեան շրջանակներում արաբների մօտ պատանդ թողնուած Գրիգորիոսի մահուան մասին (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 55-56). որը կարող էր նախորդել (եւ պատճառներից մէկը լինել) Սեբիոսի նկարագրած մեծ արշաւանքին կամ, զուցէ՝ լինել վերջինիս հետեւանքը: Պատմական իրականութեանը ժամանակագրօրէն լրիւ մօտենում է Կոստասի 12-րդ. տարում (652-653 թթ.) վերագրուած շարադրանքը Մուսիսի մատուցած կողմից Հոռոտս կղզին զուգելու եւ արաբ Հաբիբ զօրավարի Հայաստան արշաւելու, կայսեր թողած Մարիանոսի զիւտորութեամբ քանակին պարտութեան մատնելու եւ «մինչեւ Կովկասեան լիճները» (ըստ Սեբիոսի՝ Թէոդորոս Ռշտունու ուժերի հետ համատեղ՝ մինչեւ Պոնտոս) հալածելու մասին (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 56), որոնք տեղի են ունեցել 653-ի զարման-աշման ժամանակահատուածում (Հոռոտսի զբաւումը յաճախ թուագրում է նաեւ 654-ով): Տեղին նշելը, որ ընդհանրապէս Կոստասի Բ-ի հատուածի համար պէտք է նկատի ունենալ Թէոփանէսի որդեգրած ժամանակագրական զուգակշիռ համակարգի (արաբների «ամաջմորդների», պատրիարքների տարիներով, աշխարհաստեղծման ու Քրիստոսի մարդեղութեան թուականութիւններով համընդ) ամաւել խնդրառութիւնը: Այդ կայսեր իրականում 28 տարուայ իշխանութիւնը հեղինակը տեղատրում է իր իմացած 27-ի մէջ (հայ պատմիչներից ոմանք որդեգրել են նաեւ 29 թիւը): Ուշագրաւ է նաեւ ուսումնասիրողների նկատած մէկ տարուայ ընդհանուր սխալը աշխարհաստեղծման աղեքսանդրեան համակարգի եւ ինդիկտիոնի տարիների միջեւ 609/610-725/726 թթ. ժամանակահատուածի համար (տե՛ս *И. С. Чичуров, Византийские исторические сочинения, Тексты, перевод, комментарий, Москва, 1980*, էջ 19):

67. *Սեբեոսի նախկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԶ-ԽԷ, էջ 141-146 (165-169): Ինչպէս վերը համառօտ նշեցինք, Թէոփանէսը գիտի միայն Մարիանոսի վերջին մահանքի մասին. «[Կոստասի 12-րդ. տարում] արաբների զօրավար Հաբիբը արշաւեց Հայաստանի վրայ: Հանդիպելով հոռոմայեցիների զօրավար Մարիանոսին. նրան հալածական արեց մինչեւ Կովկասեան լիճները, իսկ երկիրն աւարտեց» (*Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 56):
68. Այս եւ մնացեալ մնամատիպ տեղերում Թադէոս Միիդրատեւանցի առաջին տպագրութեան ընթերցումները (տուեալ դէպքում՝ «Կապկոհ»), որոնք անցել են նաեւ հետագայ հրատարակութիւններ, չպէտք է հաշուի առնէինք, քանի

որ հեղինակային սկզբնօրինակի վերականգնման համար նշանակություն ունեցող հնագույն (ներկայումս՝ կորած) Հ գրչագրում վերջին թերթերը ընկած են եղել: Սակայն մեր ենթադրության համաձայն՝ ՄՄ Երիցեան ֆոնդի կիսատ գրչագիրը յանգում է Հ-ին և կարող է փոխարինել նրան՝ Ա գրչագրի ընթերցումների հետ համեմատություններ կատարելու համար:

69. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն*, ԽԷ, էջ 145 (168): Պատմիչը շարունակում է. «Եւ նա լՆիսէսը - Ա. Յ.] կայր պապանձեալ: Եւ գիտացեալ թագաւոր զնենգութիւն նորա՝ յանդիմանեաց զնա բանիւք թագմաւք ի լեզու իւր», և թերեւս կարելի է պատկերացնել իրենց ազգերի երկու լուրջ քաղաքագետ-դիւսնազէտների՝ կայսեր ու կաթողիկոսի, իրար հասկանալը՝ պարզամիտ հոգեւորականի (որը դրանից յետոյ նոյնպէս ընդունեց հաղորդությունը) «ուղղախոսութեան» ֆոնի վրայ:
70. Տե՛ս վերեւում, ծան. 28:
71. Տե՛ս վերեւում, ծան. 1:
72. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն*, Ծ, էջ 153-154 (174-175):
73. Վերականգնումը՝ Գետրոզ Արգարեանի (Պատմություն *Սեբեոսի*, էջ 359, ծան. 650):
74. Սակայն օժտուած անտեղի գլխագրերով:
75. Ըստ Սեբիոսի՝ ռազմական ընդհարումները տեղի են ունենում միայն բիւզանդական և արաբական բանակների միջև, թէպէտ վերջիններիս հրամանատար Հաբիբի (իբն Մաալամա) կողմից Արտաւազդ Դիմաքսեան իշխանին Աշնակի Արուճուն մահապատժի ենթարկելու մասին պատմածը ցոյց է տալիս, որ հեղինակը տեղեկ է դիմադրության ինչ-ինչ օրինակների (*Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն*, Ծ, էջ 152 (173-174)): Սակայն արաբ (ճիշտ է, համեմատաբար ուշ) պատմիչների, յատկապէս՝ Բալազորիի մօտ, Մարիանոսի զօրքերին փախուստի մատնելու յիշատակութեամբ հանդերձ, խօսուում է հիմնականում հայերի լուրջ դիմադրության մասին (նաեւ՝ Վիրքի և Բուն Աղուանքի): Մանրամասն տե՛ս Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 75-82:
76. Ուշագրաւ է, որ նոյն ժամանակ արաբների կողմից տարուեց, կամ, ինչպէս և Թէոդորոս Ուտունին՝ նրանց հետ *զմաց* նաեւ Աղուանից իշխան Վարազ Գրիգորը: Ըստ «684 թուականի պատմութեան» վերը նշուած գլխի վերջին պարբերութեան՝ «Եւ ի քսաներորդ ամի թագաւորութեանն Յագկերտի համօրէն ի քաց բառնայր ի միջոյ տէրութիւնն Պարսից... Եւ այսպէս Տաճիկք յարձակեցան ի կողմանս հիւսիսոյ և արեւելից. և վտանգէին զտեարս տոհմից՝ տալ ի ձեռս զտեղիս ապաւիտութեան և պատանդս առնուլ զգաւակս և զկանայս՝ չապստամբելոյ ի նոցանէն: Իբրեւ տեսանէր զգաւազանն խստութեան հարաւայնոյն Ջեւանշեքի փոքր ինչ ժամանակ, դաւաճանեալ զնոսա՝ Էանց յայնկոյս զետոյն, ուստի անվեհերն իւր սիրտ վառէր բոբրոթէր՝ վերստին առնել առ նոսա պատերազմ, զի զիւր գիայրն [*եւ* գիայրն իւրեանց] ի նոցանէ եւս թափիսցէ: Եւ հայր նորա արգելոյր զնա ի խորհրդոյն և *զմայր կամաւորաբար* ի թշնամիսն: Իսկ բազմիմաստս Ջեւանշէր ընդ զարաւարին Հայոց դնէր ուխտ և քաջալերէր դաժնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հռոմոնց...»

(Ը ժթ. էջ 180-181): Վերջին միտքը վերաբերում է արդեն 657 թ. իրողություններին:

77. Տե՛ս *Է. Լ. Դանիելեան*, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը, էջ 222, 234, ծան. 36: Ուսումնասիրողը գտնում է, որ Ներսեսը Տայք է հեռացել Դուփնի եկեղեցական ժողովից յետոյ, 650-ին, իսկ այնտեղից վերջնականապես վերադարձել՝ 656-ին: Սակայն եթե ընդունենք, որ Ներսեսի՝ «առաջին» անգամ Տայք գնալու պատճառն իրօք եղել է Հայոց իշխանի հետ ունեցած մի առճակատում, ապա, թերևս, ճշգրիտ կը լինէր, հետեւելով Նիկողայոս Աղոմցիին, նրանց տարածայնությունները կապել քաղաքական դաշնակցութեան խնդրի հետ եւ Ներսեսի հետևմալը դնել հայ-արաբական դաշինքի կնքումից յետոյ (652 թ. առաջին կես), որի դեպքում նրա «հալածանքների վեցերորդ տարին» կը համընկնէր 657 թուականին (*Ն. Աղոմց, Քննութիւն Մովսէս Կալանկատուացու*, էջ 60, ծան. 1): Նշենք նաեւ, որ ոչնչով արդարացուած չէ աշխատանքի նոյն հատուածում (էջ 222, 234, ծան. 37, անլի վաղ՝ *Յ. Դանիւլյան, Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, ԼՀԳ, 1988, քիւ 4, էջ 21-22, 31) Դետոնդի մօտ պահպանուած այն պատմությունը (գլուխ Դ, էջ 14) 656 թուականին վերագրելը. ըստ որի՝ Մուսիան հրովարտակ է ուղարկել Հայաստան, որին ի պատասխան իշխաններն ու կաթողիկոսը յանձն են առել տարեկան 500 դահեկան հարկ վճարել եւ պատանդ են ուղարկել Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Սմբատ Բագրատունուն (իր իշխանութեան երկրորդ տարում՝ 662 թ., ամիրապետը նրանց պատիւներով յետ է ուղարկել՝ առաջինին շնորհելով Հայոց իշխանի պաշտօնը): Տե՛ս վերեւում, ծան. 45:

78. *Թեոփանէս Խոստովանոյ*, Ժամանակագրութիւն, էջ 57:

79. Տե՛ս *G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Translated from the German by Joan Hussey, New Brunswick, 1969, էջ 117, История Византии, Москва, 1967, т. 1, էջ 369:*

80. Ըստ «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական տուեալներից մէկի՝ արաբների մայրաքաղաքը *Դամասկոս տեղափոխուելոց յետոյ 6-րդ տարում* Ջեւանշէր իշխանը, հերթական անգամ խորաթափանցութեամբ նկատելով Բիւզանդիայի թուլանալը՝ որոշում է հպատակուել խալիփայութեանը. «Այն *վեցերորդ ամ էր* հարաւայնոցն [*ա* հարաւայինցն] փոխելոյ զթագաւորութիւնն իւրեանց յաշխարհն Ասորեստանի, զի թողեալ գերկիր աղախնոյն՝ *արկանէին զաթոռ տէրութեանն ի Դամասկոս...* Քանզի տուաւ մնա ամընդոյնմակաց զարութիւն, աշխարհավար իմաստ, ...տեսանելով զամհնարին տկարացալով կայսերն Հռոմոնց ի թագաւոր՝մ Հարաւայնոյ, որ իբրեւ զքոց ճարակեաց զբազմամարդ հրապարակս եւ զքաղաքս [*ա* զքաղաք] նորա սրով [*ա* հրով]. յայնժամ քազմահոզ վասն իւրոյ իշխանութեանն [*bclr* յաղագս իշխանութեան իւրոյ] լինէր մեծ իշխանն Արեւելից Ջեւանշէր. ...յանձն առնոյր նուաճել ընդ լծով ծառայութեան թագաւորին Հարաւայնոյ [*ա* Հարաւոյ]» (տե՛ս ՊԱ, Բ-իւ, էջ 194-195; *Ամանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, «Մատենադպր Հայոց», հ. Դ-Ե, Ե դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 840, նախ. 9-12): Այդ ժամանակի մասին հեղինակը նշում էր կատարել նախորդ գլխում՝ թուագրելով իր իշխանի տիրակալութեան (որի սկիզբը համարում էր Կաղեսիայի ճակատամարտի

տարում՝ 637 թ. սպարապետ նշանակուելը) 28-րդ տարով, այսինքն՝ 665 թ. «Եւ ահա այս *երկու ամբ պակաս յերկոց տասներեկաց* [30-2+637=665], յորս աշխարհակալ ասպարապետութեամբն [bclr սպարապետութեամբն] իւրով ի տիոց անտի երիտասարդականաց մինչեւ ցմիջակ [bclr միջահասակ] արքունս ժամանակի դրոտատայեղց, համաշխարհալոր կատարեաց...» (ՊԱ. Բ. իգ. էջ 191; *Ամանուն*. 684 թուականի պատմութիւն. հ. Դ-Ե, էջ 840, մախ. 14): Նոյն 665 թուականն է ստացում մաւի Կոստանդ կայսեր 19-րդ տարուայ յիշատակութիւնից (ՊԱ. Բ. իր. էջ 183-184) յետոյ (659/660 թ.) հեղինակի թուարկած տարիների գումարը հաշուարկելիս. 2 տարի անց, այսինքն՝ 662 թ., տեղի է ունենում խազարների ամյաջող արշաւանքը («Յետ այսորիկ լինելութեան եւ երկուցն հողովեց ամաց ելանեն Խազիրք յաշխարհս Աղուանից...»։ Բ. իգ. էջ 186), եւ 2 տարի անց, այսինքն՝ 664 թ., օծում է Գարդմանի բերդի եկեղեցին («Ի յաղթահարելն Ջեւանշերի եւ երկուց ամաց անցելոց գկնի վանելոյն զգալսն Խազրաց կատարի զեղեցկայարմար շինումն տաճարին...որ ար մետասան էր արաց ամսոյ [=664 թ. նոյեմբերի 20]...»։ Բ. իդ. էջ 187), իսկ յաջորդ տարի իշխանը խմամութիւն է հաստատում հոնքերի հետ՝ իր անդրանիկ որդուն ամուսնացնելով Հոնաց արքայադուստրներից մէկի հետ («Մինչդեռ մտտեր խաղաղացեալ ի զահոյս իւր արին Ջեւանշէր, ի միս ամին լինէր ձմեռնային եղանակի հասարակաւորութիւն, եւ թագաւորն Հոնաց յոգնահազար հեծելովք...»։ Բ. իգ. էջ 190-191), որը մաւի նրա տիրակալութեան 28-րդ եւ արաբներին ենթարկուելու տարին էր՝ 665 թ.։ Այսպիսով, նշելով, որ դա վերջիններիս *մայրաքաղաքը Դամասկոս տեղափոխելու տարուց* հաշուած «վեցերորդ ամ էր», «684 թ. պատմութեան» հեղինակը նկատի ունի 659 թուականը։

81. Տե՛ս *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 59 (մեր դրած հարցականի տեղում Հրաչ Բարթիկեանը վերականգնել է «ամիրա»)։ Հմմտ. *G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State*, էջ 117, *История Византии*, т. 1, էջ 369։ Պէտք է նշել, որ քերտած քմագրի երկրորդ քմախաղասութեան մէջ նշուած փաստերից մէկը («...Մուաւիսն...*հաստատուեց Դամասկոսում*, որտեղ եւ կնետրոնացրեց դրամական գանձերը [=Սեդիմայից տեղափոխուած գանձարանը]») իրօք վերաբերում է 659 թ.։ Նախորդ ծանօթագրութեան մէջ քննուած «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական այն, ըստ էութեան՝ յանկարծակի պնդումը, թէ 665 թուականը խալիփայութեան մայրաքաղաքը Դամասկոս տեղափոխելու «վեցերորդ տարին էր», ցոյց է տալիս, որ 659 եւ 661 թթ. անցքերի գնահատականները (պատմագրութեան մէջ ձեւատրուած արաբական աղքիւրների հիման վրայ) ենթակայ են որոշակի ուղղման։ Ստորեւ կը տեսնենք, որ 659 թ. քիզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրի կնքումը ժամանակակից Սեբիոսի կողմից եւս գնահատուել է իբրեւ Մուաւիայի խալիփայական իշխանութեան վերջնական հաստատում (հմմտ. մաւի Էդուարդ Դանիէլեանի իրաւացի եզրայանգումը. *Э. Даниелян, Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, էջ 30, ծան. 36)։ Ըստ այսմ՝ կարելի է որոշ հաւանականութեամբ համարել, որ *Թէոփանէսի* ձեռքի տակ եղած ենթադրական սկզբնաղբիւրներից մէկը վկայութիւն է պարունակել հէնց 659 թ. Մուաւիայի «վերջնական» յաղթանակի մասին, որի հետ *Թ* դարի ժամանակագիրը միախառնել է մէկ այլ աղբիւրից յայտնի տեղեկութիւնը՝ իրականում 661 թ. մայիսին տեղի ունե-

ցած (հմմտ. Ն. Աղոնց. Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 60) Ալիի սպանութեան վերաբերեալ:

82. Ճշգրիտ՝ 663 թ. յուլիսի 17-ին (*G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State*, էջ 122):

83. *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 60: Ծոպատիկների ցանկը տե՛ս Ա. Աբրահամեան, Հայոց գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973, էջ 148:

84. Պատմութիւն *Սեբէոսի*, էջ 175-177. 364-365, ծան. 661:

85. Գետրգ Արզարեանին ի թիւս այլ հանգամանքների («տողեցից» եւ «հաստատեցից» բառերի երկրորդ ապառնի ձեւի միօրինակ ընկալումը եւ այլն) շփոթութեան մէջ է զգել նաեւ այստեղ եւ քիչ յետոյ համդիպող երկու «կարգ» բառերի իմաստները նոյնացնելը: Իրականում՝ առաջին դէպքում բառը նշանակում է «շարակարգութիւն», «հերթականութիւն», իսկ միւսում՝ «կարգ», «առվորութիւն» (բայց՝ ոչ «ուսումնասիրողների», այլ՝ «վարդապետական ուսմունքը սիրող-ունեցողների», «գիտակների»):

86. Արչագրից կատարուած ուշ արտագրութիւններում եւ Թ. Միհրդատեանցից սկսած՝ բոլոր հրատարակութիւններում՝ *խոնց* փոխանակ Ա-ի *խոյ* ընթերցման, որը վերաբերում է ոչ թէ նախորդող «մտացս», այլ դրանից առաջ գրուած «խորհրդոյ» բառին:

87. Շարունակութեան մէջ Սեբիոսն ասում է, որ «թեւ յառաջինս կանխաւ կատարեալ, այլ սակայն եւ ի վերջինս մինչեւ յափտեանս կատարեսցի» ըստ բանին [Երից, բանին Տեառն], որ ասէ. «Երկինք եւ երկիր անցցեն, եւ բանք իմ մի՛ անցցեն» (հմմտ. Սատք. ԻԴ,35), որից յետոյ փորձում է բիրիական օրինակներով «հաստատել» Դանիէլ մարգարէի նշած «չորրորդ զագանի» արաբների՝ չարիքներ գործելու, բայց նաեւ վերջնական կործանման անխուսափելիութիւնը:

88. *Սեբէոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, Ծ. էջ 155 (175):

89. Կարելի է աւելացնել, որ ըստ Սեբիոսի (*Սեբէոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԲ, էջ 117 (144)) տարիներ առաջ Կոստանդի կողմից կխրապաղատ եւ Հայոց իշխան ճանաչուելով՝ նրանից արծաթէ զահ էր ստացել նաեւ տարաբախտ Վարազդիորդ Բագրատունին («Յայնժամ հրամայեաց թագաւորն Կոստանդինն առնել զմա կիրարպաղատ եւ տալ մմա պսակ [Ա զսակ] պատ[ո]ւյրն եւ զհշխանութիւն աշխարհին: Եւ ... ետ տանել զգահոյս արծաթեղէնս հանդերձ այլովք մեծամեծ ընչիւք»):

90. ՊԱ. Բ.ի-իւ, էջ 181-182. *Ամանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, հ. Դ-Ե, էջ 817-818:

91. Ուշագրաւ է, որ պատանդների կոտորածից խուսափում են ոչ միայն հետագայում Հայոց իշխանի պաշտօնին նշանակուած (Մուսիխայի կողմից) Գրիգոր Մամիկոնեանը եւ նոյնպէս մեծարանքների արժանացած ու իր տոհմի փառքի շարունակելիութիւնն ապահոված Սմբատ Բագրատունին, այլեւ Աղուանից իշխան (արդէն՝ նախկին) Վարազ Գրիգորը: «684 թ. պատմութեան» մէջ շարադրուած է Գարդմանի բերդի եկեղեցու մաւակատիքի առիթով՝ 664 թ. նոյեմբերի 20-ին («որ ար անտասան էր արաց ամսոյ»), Ջեւանշեր իշխանի

աղօթքը (ՊԱ. Բ.իդ, էջ 188-189). որտեղ մա ողորմութիւն է խնդրում ի քիւն իր այլ հարազատներին՝ մաեւ հօր համար («մամաւանդ՝ ծաղկեալ ալեալը հաւր իմոյ՝ Վարազ Գրիգորին»):

92. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*. Ծ. էջ 155 (175): Հսկառակ կարծիքը տեսն է. *Լ. Դանիէլեան*. Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը. էջ 224-225:

93. Բոլոր ձեռագրերն ունեն «*Երեք Համազասպայ եղբայր մի ի պատանդի*» խաթարուած բնագիրը, որտեղ հայր Ն. Ակինեանը եւ Ստ. Սալխասեանցը ընդգծուած թուանշանի փոխարէն ստիպուած վերականգնում են «Եւ էր» բառերը (*Մ. Գ. Գրիգորեան*. Դիտողութիւններ եւ սրբագրութիւններ Սեբիոսի պատմագրոց բնագրին վերայ. Յանելուած 1, էջ 134; *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*. Ծ. էջ 155 (175)):

94. Ծիշտ ընկալումը Քերովքէ Պատկանեանի եւ Գեորգ Արզաբեանի: Ստեփանոս Մալխասեանցը եւ հայր Ներսէս Ակինեանը համարում են, որ «պայն»-ը վերաբերում է Համազասպ Մամիկոնեանին, որն ընդունելի չէ (տեսն Պատմութիւն *Սեբեոսի*, էջ 366, ծան.663):

95. ՊԱ վերը նշուած գլխի (Բ.Ժք. էջ 181) վերջում Աղուանից եւ Հայոց միաբանութիւնը ներկայացուած է այսպէս. «Իսկ բազմիմաստն [*բարբազմիմաստն*] Ջեւանշէր ընդ զաւրավարին Հայոց դներ ուխտ եւ քաջալերէր դառնալ ի հմազանդութիւն կայսերն Հռոմոց. եղեալ միականն [*ծ միականն*] եղբայրութեան՝ գրէր առ թագաւորն Յունաց...»: Յաջորդ գլխում (էջ 181) «684 թ. պատմութեան» հեղինակը բերում է կայսերն ուղղուած «ասպարապետ եւ իշխան Աղուանից» Ջեւանշէրի մամակը՝ «Հաճոյ թուեսցի քրիստոսասէր տէրութեանդ ախորժելով ընդունել ի հեռաւոր անձանց զնորրոնձայ հմազանդութիւնս» խնդրանքով, որը Բիզանդիայում ընդունում է ուրախութեամբ. տիտղոսների, մուրերների եւ մի պատասխան մամակի (հրովարտակի) առաքումով, ուր մասնատուրապէս ասում էր. «ուրախ եղաք, փոխանակ զի առեր յանձն հանդերձ Արեւելեան աշխարհաւոյ նուանել մեզ ի հմազանդութիւն. վասն որոյ մեք եւ որդիք մեր ընդ քեզ եւ ընդ ծնունդս քո մտերմաբար. անքակ սիրով ազգէ յազգ մինչեւ յաւիտեան քաղցրութեամբ եղիցուք» (Բ.իա, էջ 182): Ենթադրելի է, որ մօտաւորապէս այս ձեւակերպումներով պէտք է յստակեցուած լինէին մաեւ կայսեր եւ Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնեանի յարաբերութիւնները:

96. Նկատի ունենք այն, որ հասկանալի բնագիր ստանալու համար բերուած հատուածի երկրորդ մասը պէտք է ընկալել (վերականգնումներ յաւելելու փոխարէն) կլոր փակագծի մէջ՝ «...*(մինչեւ բարձաւ թագաւորութիւնն ... միաբանեցան ընդ Հայոց)*»: Տեղին նշենք, որ ինչպէս երեւում է վիճակի արձանագրութիւններից, փակագծերը Հայոց մէջ սկսել են կիրառել առնուազն Եղբայր, եւ քննական բնագրեր կազմելիս կէտադրական նշանների թում նրանց օգտագործումը օգնում է ոճական բառը հատուածներում միջնադարեան հեղինակի խօսքն առուել համարժէք ներկայացնելու խնդրում: Հմտ. «Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ-Ե, էջ 978 (խորհրդատուութեան համար երախտագիտութիւնն են յայտնում ուսուցչի՝ Պարոյր Մուրադեանին):

97. Այդ կարգավիճակին Միմիքի անցնելու մասին Սեբիոսը գրել էր իր երկի սկզբում (գլ. 2, էջ 27 (67-68))՝ թուազրելով այդ իրադարձությունը Սասանեան Սուրեն մարզպանի դեմ Վարդան Մամիկոնեանի գլխատրած («ի ԽԱ ամի բազադորութեան Խոսրովայ՝ որդոյ Կառատայ», այսինքն՝ 571 թ.) ապստամբութեան նախօրեակով («Յայնժամ, յառաջ քան զայս, ազստամբեալ ի քսց եկաց ի Հայոց անուանեալ [?] Վահան իշխան Միմեաց, եւ խնդրեաց ի Խոսրովայ՝ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զգիւան աշխարհին Միմեաց ի Դըմայ ի Փայտակարան քաղաք. եւ կարգեսցէ զքաղաքն ի շահիրմար Ատրպատականի, զի մի եա կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ մոցա. եւ կատարեր իրամանն»): Փայտակարան քաղաքի՝ Արաքսի հին գետաբերանի աջափնեայ տարածքում (մօտաւորապէս ներկայիս Պուշկինոյ քաղաքի շրջանում) ճշգրիտ տեղորոշումից յետոյ (Բ. *Յարութիւնեան*, Փայտակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրութիւնը, ԼՀԳ, 1981, թիւ 12, էջ 61-76; *նոյնի*՝ Հայաստանի պատմութեան ատլաս, Ա մաս, Երեւան, 2004, էջ 36, 53 եւ յետոյ; *А. А. Акопян, Албания-Алганк*, էջ 104), ոմանք, ցաւօք, դեռ անհասկանալիօրէն շարունակում են կրկնել հնացած պատմա-աշխարհագրական պատկերացումները: Սասանեան Իրանի 4 սպահապետութիւնների մասին վերջին մանրակրկիտ քննութիւնը տես *Յ. Յ. Խրիստիան, Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование)*, Алматы, 2003, էջ 170-175:

98. Տե՛ս, օրինակ, Արամ Տեր-Ղեւոնդեանի մօտ. «Համազասպ Մամիկոնեանի իշխանութեան տարիներին Միմեաց իշխանութիւնը Արցախի հետ վերջնականապէս միացաւ Հայաստանին» (Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 315): Նշենք, որ անկախ Սեբիոսի միայն այս հատուածից որոշ չափով առաջ եկող տպատրութիւնից՝ դժուար է համաձայնել նաեւ ուսումնասիրողի մօտ մեր ընդգծած ուղիղ պնդման հետ. ըստ որի կենտրոնական Հայաստանին միացել էր նաեւ Հայոց Արցախ նահանգը (Աղուանից կամ աղբիւրներում յաճախ «Արեւելից» կոչուող առանձին «աշխարհի» կազմում): Դրա հակառակ պատկերին ենք հանդիպում ե՛ր ժամանակակից Սեբիոսի, ե՛ւ մնացեալ աղբիւրների. մասնատրապէս՝ Արցախի գաւառներից մեկում ստեղծուած «684 թուականի պատմութեան», ընդարձակ տեղեկութիւններում:

99. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 140 (164):

100. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԷ, էջ 146 (169):

101. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, Ծ, էջ 155-156 (175-176):

102. Սեբիոսի քննադրում քազմաթի՛ւ անգամ յիշատակուող *Թետալացիք* ցեղանունով տակ ներկայանում են կա՛մ վաղ շրջանում՝ միջինասիական հեթանոսները, կա՛մ ուշ շրջանում՝ քիչ անելի հիւսիս քնակուող քիւրքիտական ցեղախմբերը: Այս դրուագում մոյն անուան առկայութիւնը Եգիպտոսի հարեւանութեամբ, ամենայն հաւանականութեամբ, մի վաղ գրչական վրիպակի արդիւնք է, որի փոխարէն պէտք է վերականգնուի *Եթովպացիք* կամ *Թեբայեցիք* կամ մեկ այլ յարմար ցեղանուն: Հմմտ. իր «Ժամանակագրութիւնը» 686 թ. շարադրած Փիլոն Տիրակացու մօտ. «Եւ այս են անուանք աշխարհաց մոցա [որդուց Զամայ - Ա. Յ.]. Եգիպտոս. Եթովպէ, ...Երիթրա, ...Թեբայիս, Դիւքիէ, ...Սամմարէս, Սիւրիսիս, ...Սակասք, Տոււտամեացիք, Լիւքիէ, ...Նումիդիս,

Մեսուրիս, Մարիտանիա. որ ձգի մինչև յարձանսն Հերակղեայ...» («Մատենագիրք Հայոց». հ. Դ-Ե, Է դար. Ա.91, էջ 908):

103. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն*, Ծ. էջ 155-156 (176):

104. Եփրատի ափերին, Բարբախտոսի կամ Սիֆֆինի ճակատամարտում 657 թ. կրած փաստացի պարտությունից յետոյ Ալին մի քանի տարի վերահսկում էր Իրանի եւ Իրաքի արեւելեան տարածքները (*G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State*, էջ 117; *К. Э. Босworth, Мусульманские династии, Москва, 1971*, էջ 28): Ճակատամարտի մասին մանրամասն տե՛ս *Արամ Տէր-Ղեւոնդեան*, Հայաստանը VI-VIII դարերում, էջ 89, 172, ծան. 14. *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 253, ծան. 341, 342:

105. Գուցէ պատահական չէ, որ Մուսիլայի տիրապետութեան սահմանները նշելու համար Սեբիոսը հենց այսպիսի եզրաքանդութեան է դիմում (տե՛ս ստորեւ):

106. Թ դարի ժամանակագրի մնացեալ թուագրման հնարաւորութիւն տուող տեղեկութիւնների մէջ (աշխարհաստեղծման 6150-րդ, Կոստասի 17-րդ եւ Մուսիլայի 3-րդ տարի) Ալիի պարտութեան եւ սպանութեան՝ այլ աղբյուրներից ճշգրիտ յայտնի ժամանակներից կատարուած հաշտարկներով այս տարբերակը տուեալ դէպքում պէտք է համարել ամենից վստահելին:

107. *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 58:

108. *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 57:

109. Իհարկէ, չափազանց հրապտիչ կը լինէր մտածել, որ արդէն Սեբիոսը եթէ ոչ կանոնաւոր, ապա զոնէ որոշ դէպքերում, տարին հաշտարկել է Հայոց տոմարի տարուայ ընդգրկումով (այդ դէպքում խնդրոյ առարկայ «Ի մին ա-մի»-ն կը համապատասխանէր Հայոց ՃԶ թուականին՝ 657 թ. յունիսի 14-ից մինչև 658 թ. յունիսի 13-ը): Սակայն փաստերի ամբարարարութեան պատճառով նմանատիպ ենթադրութիւնը կարող է երեւան գալ միայն հարցադրման ձեւով:

110. Սեբիոսի շարադրանքի զոնէ նախադրութեան հատուածը (գլուխ Ե) 640-ական թթ. սկզբներին գրառուածի տպաւորութիւն է թողնում (տե՛ս ստորեւ, ծան. 131):

111. Հմմտ. Ա. Ն. *Տէր-Ղեւոնդեան*, Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Մերձատր Արեւելքի պատմութեան աղբյուր, էջ 122 (661)):

112. Զննական քննադիր տե՛ս *Անանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 790-880: Երկի արտագրութեան հառաւածներում առկայ գրեթէ բոլոր գլխագրերն արդիւնք են Մովսէս Դասխուրանցու ստեղծագործութեան. բուն վերնագիրը եւս մեզ չի հասել: Գրականութեան մէջ նաեւ «Սիւրանեանների պատմութիւն», «Ջեւանշէրի եւ Վարազ Տրդատի պատմութիւն» եւ այլ պայմանական անուններով յայտնի այդ երկի մասին տե՛ս Ն. *Արշնց*, Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 43-95; հ. Ն. *Մկիհեան*, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 242-261; *К. А. Казрамян*, Источники "Истории страны Агванк", Автореф. канд. дисс., Ереван, 1973, էջ 18-19; *А. А. Акопян*, Албания-Алуанк, էջ 196-201; *Ույ-*

ըի՝ Օ хронологии последних событий в "Истории 684 года", "Кавказ и Византия", выпуск 6, Ереван, 1988, էջ 24-26:

113. Համեմատության համար նկատենք, որ, օրինակ, Գարդման գաւառում հեղինակի կողմից նշուած է միայն մէկ տեղանուն՝ Գարդմանի ռերդը:
114. Մինչեւ վերջ յաջողութեան չհասած այդ վերջին պատմական իրադարձութեան ենք պարտական «684 թ. պատմութեան» մի հատուածում (Ժ դ. արտագրութեան վիճակով՝ սկզբում. ՊԱ. Ա. իւ-յ) հոմերի մի խմբի՝ աւելի վաղ ժամանակներում քրիստոնէութեանը յարելու առասպելի առկայութեամբ (Բ. իք գլխի մի տեղեկութիւնից՝ «Եւ նորա ... զարմացեալ ընդ *գրոյցատրութիւն* եպիսկոպոսին, որ պատմէր զտեսիլ Արասուն...» (նախ. 11), երեւում է, որ այդ հատուածը «Հոմաց լուսատրիչ»-Իսրայէլի տեսիլի վերապատմութիւնն է): Ի դէպ. ընդգծուած *գրոյցատրութիւն* բառի մակերայական տարբերակն օգտագործուած է ՊԱ. Ա. իր գլխի վերնագրում («Շարագրած յաղագս սշակերտացն Մաշտոցի ընդ ներգոյս *գրոյցատրաբար*»), եւ կարծում ենք՝ դա քաւարար հիմք է ենթադրելու, որ Ժ դ. երկի այդ գլխագիրը, թերեւ, յանգում է է դարի քնագրին:
115. Ն. Աղոնց, Քննութիւն Սովսէ Կաղանկատուացու, էջ 54-55: Տե՛ս նաեւ *հայր Ն. Ալիմեան*, Սովսէ Դասխուրանցի, էջ 242-261:
116. Հմմտ. Կ. Ա. *Каграманян*, *Источники "Истории страны Агванк"*, իջ 19; *Ա. Ա. Акопян*, Օ хронологии последних событий в "Истории 684 года", էջ 25-26: Յաւելենք, որ «684 թ. պատմութեան» շարադրանքի մէջ հեղինակն ընդգրկել է նաեւ Հայոց վաղ միջնադարի բանաստեղծութեան մի եզակի նմուշ՝ Դաւթակ Քերթողի «Ողբք ի մահն Ջեւանշերի մեծի իշխանին» ստեղծագործութիւնը՝ գրուած ակրոստիքոսով («ըստ աղփայփետաց գլխակարգութեանց»): Այն Սովսէ Դասխուրանցու արտագրութեամբ պահպանուել է (կամ գուցէ՝ հենց Դաւթակի կողմից շարադրուել է) մինչեւ Ը տառի քառակը ներառեալ: Ժ դարի սկզբում ՊԱ. հնագոյն *ա ձեռագրից* կատարուած մի ընդօրինակութեան մէջ (այդ գրչագրից առաջացել է ձեռագրերի Աք ենթախումբը) Դաւթակի Ողբքին «շարունակութիւն» է աւելացուած:
117. *Անանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, Բ. իր, նախ. 1-4, էջ 819-820 (ՊԱ, էջ 184-185):
118. Աղումանից կաթողիկոսների ժամանակագրական ճշտուած ցանկը տե՛ս *Ա. Ա. Акопян*, *Албания-Алуанк*, էջ 277 (ծան. 2): Հմմտ. *Ե. Պետրոսեան*, Աղումանից աշխարհի կաթողիկոսութեան մի քանի թուականների շուրջ, «Էջմիածին», 1984, թիւ 11-12, էջ 84:
119. 659 թ. վերջերին հիմնադրուած այդ եկեղեցու կառուցման աւարտի մասին հեղինակը յայտնում է ԻԴ գլխում՝ թուագրելով այդ իրադարձութիւնը, ինչպէս վերը նշեցինք, 664 թ. նոյեմբերի 20-ով (տե՛ս ծան. 80):
120. *Անանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, Բ. իր, նախ. 13-15, էջ (ՊԱ, էջ 184-185):
121. Նիկողայոս Աղոնցը եւ նրան հետետողները իբրեւ պատմածի անհաւաստիութեան օրինակ են նշել այս «Նիկիտա *հանդի*» ասուածը, քանի որ Հե-

րակ կայսրը Նիկիտա անունով տատ չի ունեցել (Ն. Աղոնց, Զննութիւն Մովսէս Կաղանկառասցու, էջ 61; հայր Ն. Ալիքնեան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 242): Սակայն Թեոփանէս Խոստովանողի. Նիկիտի որ պատրիարքի եւ ուրիշների տեղեկութիւններից յայտնի է, որ Փոկաս կայսրին զահընկեց անելու կոհիներին ակտիօրէն մասնակցել է Հերակլի հօրեղբայր Գրիգորաս պատրիկի որդի Նիկէտասը (տես *Թեոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 11-12, 223-224, Ժամ. 82), եւ դա կարելի է բաւարար հիմք համարել ենթադրելու, որ վաղ հայերէնում *հանի* բառը նշանակել է ոչ միայն տատ, այլեւ, զուգէ՝ *պապեղրայր*: Ըստ Հրաչեայ Աճառեանի՝ «Վրաց. ... *հանի* «նախնիք», ... այս բառը ցոյց է տալիս, որ հնագոյն հայերէնում կար նաեւ *հանի* «տատ» բառի արականը, ինչպէս է եւ գերմանականում» (Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1974, էջ 33):

122. *Անանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, Բ.իր, մայիս, 21-22, էջ (ՊԱ, էջ 185):

123. Է դարում Վաղարշապատի ոչ բարոյօք դրութեան մասին տես *Թ. Թորամանեան*, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Բ, Երեւան, 1948, էջ 85; Կ. Ղաֆաղարեան, Զուարթնոց, էջ 185-186:

124. ՊԱ, Գ.Ժն, էջ 317: Հմմտ. վերը, էջ 1: Թերեւս հնարաւոր է յանել, որ «684 թ. պատմութեան» վերը բերուած տեղեկութեան մէջ յիշատակուած «կայսերականն մարգարան»-ը, որտեղ Կոստանդը դիմաւորեց Ջեւանշէր Աղուանից իշխանին, ենթադրաբար կարող է համադրուել այն կաթողիկոսական պալատի հետ (զուգէ՝ մտայղացուած որպէս «կայսերակա՞ն»), որը Ներսէս կառուցեց Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու կողքին: Պեղումներից ու մասնակի վերականգնումից յետոյ այդ բազմաբաւ շինութեան հզօր հիմնապատերը փոռած են տաճարի բազմաստիճան գանգուածեղ հիմնախարսխից մի քանի մետր դէպի հարաւ-արեւմուտք:

125. Իբրեւ բացարձակ ենթադրութիւն (այդ պատճառով միայն այստեղ՝ տողատակում) մի զուգէ կարելի է առաջ քաշել հարցադրում, թէ արդեօ՞ք «Սուրբ Գրիգոր» անունով օծուած եկեղեցու նաւակաւորի օրը չի յարմարեցուել Հայոց Լուսաւորչի յիշատակի օրոյ այն հետ: Վերջինիս մասին, որը Հայոց եկեղեցու հնագոյն տօներէից մէկն էր եւ կոչուած էր նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատ թագաւորի յիշատակի օր, Ռաֆիկ Վարդանեանը գրում է. «480-ական թուականներին ... Յովհան Սանդակունին խմբագրեց Հայոց Տօնացոյցը, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակի օրը կանոնից Մեծ Ռաքի կամ Աղուացից օրերում՝ հինգերորդ կիրակիից յետոյ եկող շաբաթ կամ Չատիկից յետ հաշուած 16-րդ օրը: Այն Չատիկ շաբաթական լինելու հետեւանքով ընկնում էր Մարտ 1 - Ապրիլ 10-ի ամսաթուերից մէկում» (Ռ. Հ. Վարդանեան, Հայոց Տօնացոյցը, էջ 592-593): 660 թուականին Սուրբ Չատիկը եղել է ապրիլի 5-ին, ուրեմն՝ Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակի օրը՝ մարտի 21-ին (այսպիսով՝ Հայոց ՃԹ թուականի մարերի ամսի 10-ին): Հմմտ. Հ. Ս. Բաղդաւեան, Օրացոյցի պատմութիւն, էջ 322-323, 437: Ընդհանուր դատողութիւններից բացի՝ որեւէ աղբիւրագիտական փաստարկով այս հարցադրումը չի կարող լրացուցիչ հիմնաւորուել (թէպէտ, իբրեւ հարցադրում ընդունուելու դէպքում՝ նաեւ հերքուել):

126. Պարզ է, որ կան *ս* գրչագրի. կան հենց Մովսես Դասխուրանցու մայր ձեռագրում եղել է «ինն եւ տասանն» ընթերցումը, որը դարձել է «ԺԹ անն»:
127. ՊԱ. Գ.Ժե, էջ 317:
128. *Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, ԽԷ, էջ 143 (166-167):
129. Նոյն տեղում, էջ 145 (168):
130. Նոյն տեղում, Խ, էջ 110-111 (139): Սկսած Թ. Միհրդատեանից՝ հրատարակիչները այս երեք մախադասութիւնը բաժանել են 3 պարբերութեան մէջ, որը միայն խանգարում է բովանդակութիւնը ճիշտ հասկանալուն: Իրականում արդարացուած է բերուած կտորն ընդունել իբրեւ մէկ առանձին պարբերութիւն:
131. Վերը նկատեցինք, որ որոշ հաւանականութեամբ հիմքեր կան ենթադրելու, որ պատմիչը ձեռնարկել է իր երկի շարադրումը եւ այն առաջին շնչով աստուել հենց այս տարիներին՝ 640-642 թթ.: Երկի Ե զվսի մախադրութեան եւ այս զվսի (ըստ Ստ. Մախասեանցի՝ Խ) քնագրերի ուշադիր ընթերցման հիման վրայ կարելի է անկացնել, որ Ներսէսի ընտրութեան պարբերութեանը յաջորդող հատուածը (*Ա* գրչագրում՝ կարմրագրուած զխատառով)՝ «Բայց յորժան ելին յարեւելք որդիքն Իսմայելի ... Ջայս լուաք յարանց գերելոց ի Խուժաստան Տաճկաստանէ, որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ՝ պատմեցին մեզ զայս բան», ամենայն հաւանականութեամբ, Սեբեոսի այն վերջին տողերն են. որոնց գրառումից յետոյ մա վայր է դրել գրիչը առնուստն մի քանի տարով (եթէ՛ ոչ անելի երկար):
132. Հմտ. Փիլոն Տիրակացու վերը բերուած հատուածում պահպանուած՝ Կոստանդին Գ-ի իբրեւ թէ «ամս Դ» իշխած լինելու մասին ընթերցման հետ:
133. *Թէոփանէ Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 50-51: Սեբեոսի տեղեկութիւններն այդ իրադարձութիւնների մասին համեմատաբար կցկտոր են. թելէտ կան մաեւ ուշագրաւ մանրամասներ (*Սեբեոսի եպիսկոպոսի* Պատմութիւն, Խ, էջ 109 (138), ԽԲ, էջ 113 (140-141)):
134. Մինչեւ Փոկաս, ըստ Ա. Ստրատոսի՝ Թէոդոս Բ-ից յետոյ կայսերն ընտրում ու թագադրում էր արդէն ոչ թէ քանակը, այլ սեմատը, իսկ Ամաստասից սկսած՝ թագադրումը կատարում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, բայց ոչ եկեղեցու մէջ: Տե՛ս *Թէոփանէ Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն, էջ 249, ծան. 317:
135. Մի գուցէ եւ հնարաւոր է զուտ ենթադրական հարցադրման ձեւով լուծումն առաջարկել առանց մեր նշած վերապահման: Մայրաքաղաքի մախկին պատրիարք Պիւրոսը, ըստ Թէոփանէսի՝ կարգալոյծ էր արուել Հերակլեոնասին ու Մարտինէին «ամենամանօրինական» ձեւով թագադրելու մեղադրանքով, իսկ յաջորդ՝ Պաւլոս պատրիարքի ձեռնադրումը Ժամանակագիրը թուագրում է ինդիկտիոնի 15-րդ տարուայ հոկտեմբեր ամսով: Այդ դէպքում՝ գուցէ կայսեր թագադրումը կատարուել է մօր պատրիարքի ձեռնադրումից առաջ, իսկ այդ արարողութեանը մասնակցած Հայոց կաթողիկոսի կարգավիճակը գուցէ եղել է անելի՞մ. քան ի ենթադրական «խայրագրերից» մէկը: Տեղին նշենք, որ ըստ յոյն քիզանդագէտ Ա. Ստրատոսի «ուսումնասիրութեան արդիւնքների», որոնք մէջբերում է Հրաչ Բարթիկեանը՝ «Հերակլեոնասին

(Հերակլիտոս II) և Դավթ-Տիրերիոսին զանգնկեց արեցին 642 թ. յունուարին: Մարտինէն զանգնկեց չարուեց. քանզի կայսրոտի (ազոտատայ) չէր. այլ պարզապէս կայսերամայր: Պիւրոսին կարգալոյժ չարեցին. մա պարզապէս հեռացաւ: Վալենտինոսը չհետացուեց, այլ նշանակուեց էքսկուբիտորների կոմէս և ուղարկուեց ընդդէմ արաբների: *Կոստանդինը* (Կոստաս) *սենատի կողմից կայսր չհռչակուեց. քանի որ արդէն կայսր էր թագադրուել 641 թ. սեպտեմբերին*, իր հօրեղբայր Հերակլիտոս II-ի (Հերակլետոնասի) կողմից (տես *Թէոփանէս Խոստովանող*, Ժամանակագրութիւն. էջ 249, ծան. 318): Մեր կողմից ընդգծուած միտքը, սակայն, թերեւս պէտք է ենթակայ համարել ուղղման, և այնուամենայնիւ պնդել, որ Կոստանդ Բ-ի թագադրման արարողութիւն եղել է մահւ 642 թ. սկզբներին: Ժամանակային համապատասխանութեան տեսանկիւնից միայն դրան կարող էր մասնակցած լինել Հայոց Ներսէ Գ կաթողիկոսը, ինչպէս որ երեւում է հայկական աղբիւրների քննութեան պատկերից:

136. *Մ. Բարխուդարեան*, Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 27-29; Վ. *Յարութիւնեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, էջ 153:
137. Ջուարթնոցի այդ եզակի առանձնայատկութիւնների մասին տես *С. X. Мнацаканян*, Звартноц, էջ 39-58; Վ. *Յարութիւնեան*, Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, էջ 149: Վերջում նշենք, որ ըստ Նիկողայոս Աղոնցի՝ Կոստանդ Բ-ի միկենասութեան, Ջուարթնոցի տաճարի մտակատիքին մասնակցելու և ճարտարապետին Բիզանդիա հրաւիրելու մասին վկայութիւնները լոկ «գրոյցներ են, առանց որեւէ հաւաստիութեան» (*Ն. Աղոնց*, Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 123): Սակայն պարզ է, որ հետազոտողին չի յաջողուել ընկալել Մովսէս Դասխուրանցու երկու աղբիւրների՝ «684 թ. պատմութեան» և տոնամատեանային ժամանակագրական գրառումների հաւաստիութեան իրական ցուցանիշը:
138. Հմմտ., օրինակ, Ասողիկի մօտ, Ամաստաս կաթողիկոսի առիթով. «Իսկ Ներսէսի կացեալ ամս Ժ [I]՝ յաջորդէ զաթոռն Ամաստաս ի ՃԻ թուականին» (*Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան* Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, Բ, էջ 99): Պարզ է, որ Ասողիկի սկզբնաղբիւրում Հայոց ՃԻ թուականով (671/672 թ.) նշուած է եղել Ամաստաս Ակոռեցու աթոռակալութեան արարտի տարին (ոչ մեծ սխալով): ՊԱ նշուած թուագրումը Ներսէս Շինողի մահուան տարեթիւն հետ է կապում մահւ Նիկողայոս Աղոնցը (*Ն. Աղոնց*, Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 123):
139. *Մ. արքեպ. Օրմանեան*, Ազգապատում, Ա հատոր, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2001, սիւն. 865-866:
140. *Է. Լ. Դանիէլեան*, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, էջ 225-226:
141. *Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ* Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 89: Հմմտ. *Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան* Պատմութիւն տիեզերական, էջ 99:
142. Հմմտ. Պատմութիւն *Ղեւոնդեայ*, գլ. Է, էջ 14:

143. Տե՛ս *Ա. Ա. Акопян, О хронологии последних событий в "Истории 684 года"*, էջ 34, ծան. 50: Տեղին նշենք, որ ի տարրերություն Սահակ Չորափորեցու, որի հայրապետության տարիների մասին կան մի քանի կոնկրետ աղբյուրագիտական տեղեկություններ (այդ թույ՛մ՝ նրա մահուան ժամկետին վերաբերող, որի հիման վրայ այդ թուականը մնում է անփոփոխ՝ 703 թ.), նրա երկու նախորդների՝ Ամաստասի եւ Իսրայելի մասին յայտնի են միայն աթոռակալության տարիների թուերը՝ 6 եւ 10 (հմմտ. *Մ. արքեպ. Օրմանեան*, Ազգապատում, Ա հատոր, սիւն. 867, 873, 877-878; *Ա. Յակոբեան*, Աղուանից իշխանների ժամանակագրությունը Է. դարի վերջին - Ը. դարի սկզբին, էջ 282, 290, ծան. 43): Նշենք նաեւ, որ Սահակ Չորափորեցու կաթողիկոսության սուրճին տարին 678 թուականն էր համարում արդէն Նիկողայոս Ադոնցը, տե՛ս *Ն. Ադոնց*, Զննություն Մովսէս Կաղանկատուացու, Յաւելուած 2 («Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի»), էջ 160: